

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΔΑΝΙΗΛ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ¹

Μία από τις πιο δημοφιλείς σύγχρονες τάσεις στη μελέτη του αρχαίου κόσμου είναι η διερεύνηση της τύχης των αρχαίων συγγραφέων και των σωζόμενων έργων τους στις μεταγενέστερες εποχές, της πρόσληψής τους μέσω ποικίλων διαύλων (όπως η μετάφραση, η διανοήση, η τέχνη, η εκπαίδευση) που διατηρούν την αρχαιότητα στην επικαιρότητα και οξύνουν την ιστορική αυτοσυνειδησία μας. Είναι εύλογο ότι τέτοιου είδους συγκριτικές μελέτες απαιτούν γνώσεις και μεθόδους από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους (κλασική και σύγχρονη φιλολογία, συγκριτική γραμματολογία και μεταφρασεολογία, ιστορία, φιλοσοφία και ιστορία των ιδεών, ιστορία της εκπαίδευσης κ.ά.) που δύσκολα μπορεί να συγκεντρώνει ένας μόνον ερευνητής, ιδίως στους σημερινούς τεχνοκρατικούς χρόνους της υπερεξειδίκευσης. Καθώς η διεπιστημονική προσέγγιση (είτε ως συνεργασία είτε ως συνθετικό άθροισμα επιμέρους ανεξάρτητων συμβολών) καθίσταται αυτονόητη, το ερώτημα που τίθεται για έναν κλασικό φιλόλογο, δεδομένου του αναμφισβήτητου αρχαιογνωστικού ενδιαφέροντος που έχει το ζήτημα, είναι πώς μπορεί να συμβάλει σε αυτή τη διερεύνηση η Κλασική Φιλολογία ως συγκροτημένη επιστήμη με προφανή στόχευση στην κατανόηση και ερμηνεία της αρχαιότητας, τη στιγμή που η πρόσληψη και η μετάφραση δίδουν έμφαση πρωτίστως στον πολιτισμό υποδοχής –είναι γνωστό εξάλλου ότι τα εγχειρήματα αυτά διεκπεραιώνονται επιτυχώς από θεράποντες των Πολιτισμικών Σπουδών χωρίς απαραίτητη προϋπόθεση την ειδική κατάρτιση στη μεθοδολογία, τον προβληματισμό, τις ερευνητικές εμφάσεις και τις

1. Ο καθηγητής Γιώργος Κεχαγιόγλου, που μας δίδαξε τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό ως φοιτητές, είχε την καλοσύνη να δει μια πρώτη μορφή της εργασίας, και οι επισημάνσεις και προτάσεις του στάθηκαν καιρίες για τη διαμόρφωση του αρχικού κειμένου μου· του οφείλω θερμές ευχαριστίες. Επίσης ευχαριστώ τη φίλη και συνάδελφο στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Ελένη Γκαστή για τις παρατηρήσεις της, ιδίως στο δεύτερο μέρος της εργασίας, καθώς και τον Φωκίωνα Κοτζαγεώργη, συνάδελφο στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., που με προθυμία με βοήθησε στον άγνωστο για μένα χώρο της ιστοριογραφίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Το εγχείρημα έχει ποικίλες απαιτήσεις και έχω πλήρη επίγνωση της προσωπικής αδυναμίας μου να ανταποκριθώ εξίσου σε όλες. Ασφαλώς φέρω ακέραιη την ευθύνη για την παρούσα τελική μορφή του, που θα έχει πετύχει τον στόχο της αν λειτουργήσει ως ερέθισμα και πρόταση για τον τρόπο μελέτης της πρόσληψης της λατινικής γραμματείας κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό.

τεχνικές όψεις των αρχαιογνωστικών επιστημών. Στόχος μου εδώ, πάντως, δεν είναι να θέσω έναν θεωρητικής φύσεως επιστημολογικό προβληματισμό, αλλά να αποπειραθώ να δείξω πολύ συγκεκριμένα τι και με ποιον τρόπο μπορεί να συνεισφέρει ένας κλασικός φιλόλογος στη μελέτη της πρόσληψης λατινικών κειμένων μέσω μεταφράσεων σε μία ορισμένη χρονική στιγμή της πνευματικής ιστορίας του νεότερου ελληνισμού.

Αφορμή για την απόπειρα αυτή στάθηκε ο προβληματισμός που μου προκάλεσε η συμμετοχή μου στην εξεταστική επιτροπή μιας διατριβής επί διδακτορία, η οποία κατατέθηκε στο Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ. με θέμα τη λατινομάθεια του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη, όπως αυτή μπορεί να διαπιστωθεί μέσα από τις δικές του μεταφράσεις λατινικών έργων.² Η πρόσφατη αυτή εμπειρία αναμόχλευσε τις από εικοσιπενταετίας αναμνήσεις μου από τη διδασκαλία του Δ. Ν. Μαρωνίτη στο πλαίσιο του μαθήματος «Αρχαία Ελληνικά από μετάφραση», το οποίο είχε εισαγάγει πρωτοπορώντας το Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ. στο πρόγραμμα σπουδών του από το 1984-85. Ο Μαρωνίτης, επιμένοντας στην ιστορική προοπτική του ζητήματος, έδειχνε τότε πώς η μετάφραση υπήρξε άρρηκτα συνυφασμένη με δύο μείζονα πνευματικά προβλήματα του νεότερου ελληνισμού, το γλωσσικό και τη δεξίωση της αρχαιότητας, και πώς αποτέλεσε τη χαμένη ευκαιρία της νεοελληνικής παιδείας για την καλλιέργεια της γλωσσικής αγωγής των μαθητών και για την ανάπτυξη μιας δημιουργικής και γόνιμης σχέσης με τον αρχαίο κόσμο. Και σε πρακτικό επίπεδο, διαβάζοντας και ερμηνεύοντας δείγματα μεταφραστικών εργασιών επί αρχαιοελληνικών κειμένων, αποκάλυπτε τις μεταφραστικές δυνατότητες και τις αντοχές του νεοελληνικού λόγου σε σύγκριση προς την ιδιαίτερη ρητορική του εκάστοτε πρωτοτύπου –με αλησμόνητο παράδειγμα συγκλονιστικής απλότητας και ακρίβειας την απόδοση ήδη γύρω στα 1750 του θουκυδίδειου προοιμίου από τον Δωρόθεο Λέσβιο σε πάλλουσα δημοτική γλώσσα που αναμετριόταν ευθέως με τη μακροπερίοδη σύνταξη του αρχαίου λόγου.³ Με γνώμονα αυτές τις οφειλές θα προτείνω στο δεύτερο

2. Βασίλειος Παππάς, *Η λατινομάθεια του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη († 1832). Οι μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλώρου*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 2010. Δεν πρόκειται, βέβαια, να αναλωθώ σε κριτική της διατριβής αυτής, η οποία συνιστά ένα διαφορετικού τύπου από το εδώ προτεινόμενο παράδειγμα για τη μεθοδολογία και τους στόχους τέτοιου είδους μελετών· θα τη χρησιμοποιήσω απλώς στο πλαίσιο του διαλόγου με την, ούτως ή άλλως περιορισμένη, βιβλιογραφία.

3. Το κείμενο αυτό, των μέσων του 18ου αι., βρίσκεται εκδεδομένο στο Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία Δημοτικής Πεζογραφίας*, Αθήνα 1947, τ. 1, σ. 408 (και σχόλια, σ. 583)· το αρχικό μέρος της ίδιας μετάφρασης έχει ανατυπώσει και ο Νικ. Δ. Βαρμάζης, *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Από την Αναγέννηση ως την καθιέρωση της Δημοτικής*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 101-102, η μελέτη του οποίου προσφέρει

μέρος του παρόντος μελετήματος ένα δείγμα φιλολογικής προσέγγισης των νεοελληνικών μεταφράσεων του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη από τα λατινικά, κυρίως βάσει ενός χωρίου της εργασίας του στην *Επιτομή* του Φλώρου. Η προσέγγισή μου συνίσταται στην ανάγνωση της μετάφρασης ως κειμένου, δηλ. θέτει ερωτήματα και αναζητεί απαντήσεις κινούμενη από τον σχολιασμό των μικροστοιχείων έως τη συνεκτίμηση των ποικίλων (γλωσσικών, γραμματολογικών, ιστορικών, πολιτισμικών) συμφραζομένων. Μια όσο το δυνατόν κατατοπιστική εικόνα αυτών των συμφραζομένων αποσκοπεί να δώσει το πρώτο μέρος του μελετήματος, όπου επιχειρείται μια αδρή σκιαγράφηση της θέσης των λατινικών και της ιστοριογραφίας κατά την τουρκοκρατία, ιδιαίτερα την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, πρωτίστως στην εκπαίδευση, αλλά και ευρύτερα στα πνευματικά δρώμενα της εποχής.

Οι τύχες των λατινικών γραμμάτων στον μεταβυζαντινό ελληνισμό είναι ένα σημαντικό κεφάλαιο, και οφείλουμε την ανάδειξή του στον καθηγητή Δ. Ζ. Νικήτα, που με σειρά συμβολών του άνοιξε τον δρόμο για να γίνει γνωστή αυτή η παραμελημένη περιοχή του πνευματικού μας πολιτισμού, την οποία έχει ήδη εν πολλοίς χαρτογραφήσει ο ίδιος.⁴ Οι απαρχές της «μεταβυζαντινής Latinitas» εντοπίζονται αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και η πορεία της διατρέχει όλη την ιστορία του νεότερου ελληνισμού. Προϊόντος του χρόνου, βέβαια, το επίθετο «μεταβυζαντινή» ισχύει μόνον ως περιγραφικό, αφού κατ' ουσίαν αλλάζει η νοοτροπία και η οπτική απέναντι στην παιδεία, τη στόχευση, τις εμφάσεις της και τα μέσα επίτευξής της, ώστε δικαίως να μπορεί να γίνεται λόγος για «νεοελληνική Latinitas». Ασφαλώς μπορεί το όριο διάκρισης των δύο περιόδων να είναι συμβατικά μια χρονολογία –την Επανάσταση του 1821 προτείνει ο

εξαιρετική επισκόπηση για τη «διαπάλη των δύο τύπων προβολής και υποδοχής της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και γραμματείας την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού» (όπως είναι ο τίτλος του 3ου κεφαλαίου του).

4. Μια γενική επισκόπηση βλ. στο Δημήτριος Ζ. Νικήτας, «Μεταβυζαντινή Latinitas. Δεδομένα και ζητούμενα», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία, Πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών* (16-19 Οκτωβρίου 2002), Θεσσαλονίκη 2003 [= *ΕΕΦΣΠΘ τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 10], σσ. 33-46. Για επιμέρους έργα και τη μεταφραστική τύχη τους βλ. επίσης D. Z. Nikitas, «Ovidius Allegoricus. Die neu-griechische Übersetzung der Metamorphosen durch Spyridon Blantes (1798)», στο W. Schubert (επιμ.), *Ovid Werk und Wirkung. Festgabe für Michael von Albrecht zum 65. Geburtstag*, e. II, Φρανκφούρτη 1998, σσ. 1005-1019, και Δ. Ζ. Νικήτας «Cornelius Nepos Neograecus. Η μετάφραση των Βίων του Νέπωτα από τον Σπυρίδωνα Βλαντή (1810)», στο Α. Βασιλειάδης κ.ά. (επιμ.), *Δημητρίω στέφανος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτρη Λυπουρλή*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 241-274.

Νικήτας,⁵ αλλά είναι αυτονόητο ότι, όπως σε κάθε πτυχή της πνευματικής παραγωγής, υπάρχουν χρονικές αλληλοεπικαλύψεις των δύο χώρων. Ειδικά για τη μακρά μεταβατική περίοδο που κυοφόρησε την Ελληνική Επανάσταση και σφραγίστηκε τόσο από την πνευματική αφύπνιση του ελληνικού γένους υπό την επίδραση του Διαφωτισμού και των εξελίξεων στη Δύση όσο και από την πόλωση των απόψεων υπέρ της αρχαϊστικής και της ομιλούμενης γλώσσας, καίριας σημασίας για τον παραδοσιακότερο ή νεοτερικότερο χαρακτήρα ενός έργου είναι η γλωσσική μορφή του και η διάθεση εκλαΐκευσης της γνώσης. Με αυτό το κριτήριο οι μεταφράσεις λατινικών έργων είτε επιμένουν στη λογισύνη της μεταβυζαντινής παράδοσης ακόμη και σε όψιμη περίοδο, είτε συνιστούν πρώιμες εκδηλώσεις του νεοελληνικού ήδη στην προεπαναστατική εποχή, είτε ενίοτε συνδυάζουν τις δύο επιλογές.⁶ Ειδικότερα οι μεταφραστικές εργασίες του Φιλιππίδη από τα λατινικά μπορούν, βάσει των ποιοτικών χαρακτηριστικών τους, να εγγραφούν με ασφάλεια στη δυναμική της νεοελληνικής παραγωγής, όπως θα φανεί στην επόμενη πραγμάτευση, η οποία οργανώνεται γύρω από δύο καίρια ερωτήματα: (α) γιατί επιλέγονται τα συγκεκριμένα έργα και (β) ποιες κατευθύνσεις ακολουθεί η φιλιππίδεια μετάφραση.

Η επιλογή από τον Φιλιππίδη ενός ιστορικού έργου, όπως αυτό του Φλώρου, ως κατάλληλου προς μετάφραση ίσως είναι εκ πρώτης όψεως ευεξήγητη μέσα στο πλαίσιο τόσο των αιτημάτων και επιδιώξεων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού όσο και των απόψεων περί ιστορίας και εκπαίδευσης του ίδιου του μεταφραστή.⁷ Η γνώση και μελέτη της ιστορίας

5. Βλ. Νικήτας, «Μεταβυζαντινή Latinitas», ό.π. (σημ. 4), σ. 45.

6. Ένα ακραίο παράδειγμα λογισύνης συνιστούν οι μεταφράσεις έργων του Βιργίλιου σε ομηρικούς εξαμέτρους από τον Ευγένιο Βούλγαρη (τέλη 18ου αι.), γύμνασμα επιδεικτικής αρχαιομάθειας, παιδευτικά μάλλον ανώφελης για το ευρύ φιλομαθές κοινό, βλ. Βαρμάζης, ό.π. (σημ. 3), σσ. 109-110· για τη μετάφρασή του των *Γεωργικών* βλ. τώρα Sophia Papaioannou, «Eugenios Voulgaris' Translation of the *Georgics*. An Introduction to the first Modern Greek Translation of Vergil», *Vergilius* 54 (2008) 97-123 (όπου βέβαια ο όρος Modern Greek Translation δεν αφορά τη μεταφραστική γλώσσα). Παράδειγμα προφανούς μετεωρισμού μεταξύ των δύο τάσεων αποτελεί η ιδιαίτερη επιλογή του Νεόφυτου Δούκα στη μεταγλώττιση του *Breviarium* του Ευτρόπιου να τυπώσει αντικριστά την αρχαϊζούσα βυζαντινή μετάφραση του Παϊάνιου και μία δική του απόδοση «εις την νυν συνήθως ομιλουμένην», όπως δηλώνει στον τίτλο του, η οποία όμως διατηρεί πλήθος λόγιων και αρχαϊζόντων στοιχείων· αντίστοιχα, η αρχαϊζούσα γλώσσα και ο προσανατολισμός των υποσελίδιων σχολίων του (βλ. παρακάτω σσ. 113-114) υποδεικνύει ότι κατ' ουσίαν συνέχιζε και προήγε την παραδοσιακή φιλολογία, ενώ ο δεύτερος τόμος του έργου, στον οποίο ο Δούκας συντάσσει ένα είδος βιογραφικού λεξικού με χρονολογική σειρά των προσώπων που πρωταγωνιστούν στην Ιστορία του Ευτρόπιου, είναι γραμμένος σε απλούστερη λόγια γλώσσα, ώστε λειτουργεί σαν ένα είδος αρχαιογνωστικής εγκυκλοπαίδειας για ευρύτερο κοινό.

7. Στη συγκεκριμένη επιλογή του Φλώρου προφανώς έπαιξε ρόλο το γεγονός ότι η άλλη δημοφιλής επιτομή της ρωμαϊκής ιστορίας (έστω και πολύ λιγότερο από τις υπόλοιπες, βλ.

θεωρούνταν εύλογα βασικές προϋποθέσεις της πνευματικής ανόρθωσης του γένους, η οποία ήταν το κύριο ζητούμενο και μέλημα της εποχής. Ασφαλώς μέσα στο γενικότερο εγχείρημα κατείχε ιδιαίτερη θέση η ελληνική ιστορία, η οποία δεν περιοριζόταν στη στενή έννοια της ιστοριογραφίας αλλά αποκτούσε την ευρύτερη διάσταση της ιστορικής συνείδησης, που συμπεριλάμβανε και τη σύνδεση με την αρχαιότητα.⁸ Στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο η μεταφραζόμενη λατινική ιστοριογραφία κρατά έναν ενδιάμεσο ή διπλό ρόλο, όπως αποκαλύπτεται από όσα λένε οι ίδιοι οι μεταφραστές για τους λόγους που προέκριναν τα συγκεκριμένα έργα:⁹ αφενός συμβάλλει στη

Peter Burke, «A Survey of the Popularity of the Ancient Historians», *History and Theory* 5 (1966) 135-152, ιδίως 136), εκείνη του Ευτρόπιου, είχε ήδη εξελληνιστεί από τον Νεόφυτο Δούκα. Ο ίδιος ο Φιλιππίδης σε μια επιστολή του προς τον Barbié du Bocage (13.2.1818) παραδέχεται ότι θα ήταν προτιμότερη η συγγραφή ενός σύγχρονου αντίστοιχου έργου κοντά στο πνεύμα της εποχής, αλλά ότι κατέληξε στον Φλώρο από εκτίμηση στην αρχαιότητα και όχι στην άριστη ποιότητα του έργου: «Ce n'est pas que j'ai choisi Florus comme le meilleur abrégé de l'histoire romaine; on pourrait en faire une meilleure et plus à notre temps, mais par respect pour l'antiquité», *Επιστ.* 98, σ. 177, στο Αικατερίνη Κουμαριανού, *Δανιήλ Φιλιππίδης - Barbié du Bocage - Άνθος Γαζής Αλληλογραφία (1794-1819)*, Αθήνα 1966.

8. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1983, σσ. 157-162. Από τα πολλά τεκμήρια που ασφαλώς μπορούν να προσκομισθούν χαρακτηριστική, επειδή συνδέεται με τον λόγιο που μας ενδιαφέρει εδώ, είναι η επίκριση του Ζ. Πωπ για δύο πρωιμότερα έργα του Φιλιππίδη (την *Ιστορίαν της Ρουμουνίας* και το *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας*) ότι ανάλωσε τις δυνάμεις του σε έρευνα για ένα ξένο έθνος αντί να αφιερωθεί σε συγγράμματα επωφελή για τους Έλληνες: «ως λόγιος πρέπει να εξέρηθι ότι το γένος εισέτι έχει έλλειψιν εγχειριδίου Ιστορικού ή Γεωγραφικού της Ελλάδος και άλλων ουσιωδεστέρων βιβλίων εις τι λοιπόν προς το παρόν η Ιστορία και το Γεωγραφικόν των Παριστίων εθνών; αντί να πλουτίση την φιλολογίαν με κοινωφελή και αναγκαία βιβλία» κτλ. και παρακάτω «έπρεπε να συλλογισθή, ότι διά τους Γραικούς είναι κατά το παρόν χρεία αναγκαιοτέρων βιβλίων ... εκδόσεων των κλασικών παλαιών συγγραφέων και λεξικών», «Εκ της προς τον Δημήτριον Σχινάν επιστολής Ζηνοβίου Πάπ. Μαΐου 20. 816.», *Ερμής ο Λόγιος* 6, τχ. 12 (15 Ιουν.) 1816, 213· σχετικά με αυτή την κριτική και την αντίδραση του Φιλιππίδη βλ. Παππάς, ό.π. (σημ. 2), σσ. 25-27.

9. Η αντίληψη, ωστόσο, για την αξία κάθε μετάφρασης και για την αποτελεσματικότητα της συμβολής της στον εθνικό σκοπό παραμένει σε μεγάλο βαθμό υποκειμενική, καθώς δεν συμμερίζονταν όλοι τις ίδιες απόψεις ούτε υπάρχει συντεταγμένο μεταφραστικό πρόγραμμα. Έτσι, π.χ., η μετάφραση του Τρόγου από τον Φιλιππίδη γνώρισε τουλάχιστον δύο κρίσεις που, πέραν της μεταφραστικής εργασίας καθαυτήν, επαινούσαν και την αξία της για τον φωτισμό του γένους – και οι δύο εμφανίστηκαν στο περ. *Ερμής ο Λόγιος* 8 (1818), η μία στο τχ. 2 (15 Ιαν.) σσ. 27-30 (βλ. Παππάς, ό.π., σ. 165), ενώ η άλλη στο τχ. 7 (1 Απρ.) σ. 144· η τελευταία είναι σύντομη και, σύμφωνα με όσα αναφέρονται (σσ. 142-3), αποτελεί μετάφραση στα ελληνικά μιας γερμανικής κριτικής την οποία είχε δημοσιεύσει «η φιλολογική της Δειψίας εφημερίς (Αριθμ. 245. Σεπτ. 26. του 1817. Σελ. 1958-59)», έπειτα την αναδημοσίευσε «η του Φραγκοφορτίου πολιτική εφημερίς» και «εξ αυτής και ο φιλολ. Ελληνικός Τηλέγραφος (Αρ. 9. του ενεστ. έτ.)» (στις 24 Φεβρ. 1818, σσ. 33-34, βλ. Ρ. Αργυροπούλου – Α. Ταμπάκη, *Τα Ελληνικά Προεπαναστατικά Περιοδικά. Ευρετήρια Γ' «Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη» 1811, «Ελληνικός Τηλέγραφος» 1812-1836, «Φιλολογικός Τηλέγραφος» 1817-1821*, Αθήνα 1983, σ. 302). Από την άλλη πλευρά όμως δεν έλειψε και η αμφισβήτηση της αξίας του φιλιππίδειου εγχειρήματος από τον συντάκτη της ημιτελούς κριτικής για το βιβλίο *Καθολική Ιστορία*,

γενικότερη ωφέλεια και αφετέρου έχει, είτε άμεση είτε έμμεση, σχέση με τον ελληνικό κόσμο. Δεν είναι τυχαίο ότι μέσα σε λιγότερο από μια εικοσαετία (1801-1818) εξελληνίζονται (α) δύο λατινικά έργα που πραγματεύονται μορφές και θέματα της ελληνικής κυρίως ιστορίας: οι *Βίοι* του Κορνήλιου Νέπωτα, που σχεδόν όλοι αφορούν επιφανείς άνδρες της αρχαίας Ελλάδας (μετάφραση του Σπυριδώνα Βλαντή, 1801, 2η έκδ. 1810),¹⁰ και οι *Historiae Philippicae* του Πομπηίου Τρόγου (τέλη 1ου αι. π.Χ.), έργο που γνωρίζουμε από την Επιτομή του που πολύ αργότερα (όχι πριν από τον 2ο αι. μ.Χ.) εκπόνησε ο Ιουστίνος (μετάφραση του Δ.-Δ. Φιλιππίδη, 1817)¹¹ και (β) δύο έργα αποκλειστικά ρωμαϊκού ενδιαφέροντος: το *Breviarium ab Urbe condita* του Ευτρόπιου (4ος αι. μ.Χ.), που διατρέχει τη ρωμαϊκή ιστορία από τον Ρωμόλο έως το 364 μ.Χ. (μετάφραση του Νεόφυτου Δούκα, 1807), και η *Επιτομή* του Φλώρου,¹² που δίνει ένα ιστορικό πανόραμα, με έμφαση στους πολέμους της Ρώμης, από τον Ρωμόλο έως τον Αύγουστο (μετάφραση του Δ.-Δ. Φιλιππίδη, 1818). Ακόμη και από αυτή τη γρήγορη ματιά στη

παλαιά τε και νέα ... εκδιδομένη εις κοινήν διάλεκτον προς χρήσιν των ομογενών Ελλήνων, υπό Σ. Κονδού ... τόμ. Α' εν Παρισίοις 1819, στο περ. *Ερμής ο Λόγιος* 10, τχ. 12 (15 Ιουν.) 1820, 192-201. Ο ανώνυμος κριτικός κάνοντας μια επισκόπηση των έως τότε εκδοθέντων ιστορικών χειριδίων διαπιστώνει ότι «λείπει μία καθολική ιστορία γραμμένη εις την εθνικήν γλώσσαν» (σ. 195), και σε αυτό το πλαίσιο σχολιάζει την εργασία του Φιλιππίδη: «ο μεταφραστής τής του Πομπηίου Τρόγου ιστορίας μάς χρεωστεί ακόμη τον λόγον, διά τί τάχα επρόκρινε την παλαιάν από την νεωτέραν Ελληνικήν [scil. ιστορίαν], και ούτως επροτίμησεν αντί να αναγινώσκεται από τα περισσότερα τάγματα του γένους, να συναριθμητά με τους αγνώστους συγγραφείς εις το γένος, και να γράψη δι' εκείνους, οι οποίοι ίσως δεν έχουν χρείαν της μεταφράσεως» (σ. 194).

10. Μια άλλη μετάφραση των *Βίων* του Νέπωτα «εκ της λατινικής εις την απλοελληνικήν» είχε εκπονήσει το 1793 ο Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804) πιθανότατα για καθαρά διδακτικούς λόγους, για την άσκηση ενός μαθητή του, του Κωνσταντίνου Εμμανουήλ, και ίσως γι' αυτό δεν ενδιαφέρθηκε να την εκδώσει, βλ. Füves Ödön, «G. Zaviras Übersetzer von Cornelius Nepos», *Ερανιστής* 2 (1964) 60-63.

11. Ελληνική, και μάλιστα σε απλή γλώσσα, μετάφραση αυτού του έργου είχε γίνει ήδη στα 1686 από τον Ιωάννη Μάκολα, την οποία φαίνεται ότι αγνοούσε ο Φιλιππίδης, βλ. Παππάς, ό.π. (σημ. 2), σ. 35· αποσπάσματα από τη μετάφραση του Μάκολα έχει εκδώσει ο Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός ελληνικός λόγος, τ. 1: Από τα τέλη του Βυζαντίου ως τη Γαλλική Επανάσταση*, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 423-425.

12. Χρησιμοποίη την περίφραση «Επιτομή του Φλώρου» ή επίσης «το ιστορικό έργο του Φλώρου», ακολουθώντας τον Michael von Albrecht, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η σημασία της για τα νεότερα χρόνια*, τ. 2, μτφρ. - επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Ηράκλειο 2002 (σσ. 1621, 1627· πρβ. σ. 1623 «η ιστορική έκθεση του Φλώρου»), καθώς ο τίτλος του έργου δεν παραδίδεται με ομοφωνία (βλ. παρακάτω σ. 129). Αβεβαιότητα υπάρχει και για την ακριβή ταυτότητα του συγγραφέα, ο οποίος εμφανίζεται με διαφορετικά ονόματα στη χειρόγραφη παράδοση (συνήθως ως L. Annaeus Florus, αλλά ως Iulius Florus στον κώδικα Bambergensis), βλ. F. R. D. Goodyear, «Φλώρος», στο E. J. Kenney - W. V. Clausen (επιμ.), *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Θ. Πίκουλας - Α. Σιδέρη-Τόλια, Αθήνα 1998 (σσ. 892-895, 1157), ενώ μένει ανοιχτό το ζήτημα της σχέσης του με τον ρητοροδιδάσκαλο Άννιο Φλώρο ή τον ποιητή Άννιο Φλώρο (βλ. von Albrecht, αυτ., σ. 1620, Goodyear, αυτ., σσ. 1157-1158).

σχετική παραγωγή γίνεται εμφανές ότι προτιμώνται έργα που επιχειρούν ταυτόχρονα συνοπτική αλλά και συνολική θεώρηση γεγονότων μεγάλου χρονικού ανύσματος, διότι αυτά εξυπηρετούν τον στόχο των μεταφραστών: να δώσουν στο αδαές κοινό τους όσο το δυνατό περισσότερη ιστορική ύλη χωρίς πολλές λεπτομέρειες, ώστε να επιτύχουν σφαιρική και ευμνημόνευτη γνώση.¹³

Δεν είναι τυχαίο ότι τα έργα αυτά είχαν μακρά ιστορία ως διδακτικά εγχειρίδια στην ευρωπαϊκή εκπαίδευση με την οποία είχαν εξοικείωση οι έλληνες λόγιοι, και ίσως αυτό καθόρισε επίσης τις επιλογές τους. Η στενά εκπαιδευτική λειτουργία τους μπορεί να φωτίσει και κάποιες άλλες πτυχές της τύχης τους στον ελληνικό χώρο, αν αναρωτηθεί κανείς κατά πόσον τέτοιες μεταφράσεις χρησιμοποιούνταν στα ελληνικά σχολεία της εποχής, και για το ποια ήταν η παρουσία τόσο των λατινικών όσο και της ίδιας της ιστορίας ως μαθημάτων στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης κατά την Τουρκοκρατία. Η σύντομη διερεύνηση εδώ του ζητήματος αυτού είναι ομολογημένα ερασιτεχνική, αλλά την αποτολμώ, καθώς θεωρώ ότι πρόκειται για μια σημαντική παράμετρο του υπό συζήτηση θέματος. Οι ίδιοι οι μεταφραστές, εκτός από τη γενικότερη ωφέλεια για τους φιλομαθείς, διαδηλώνουν και την πεποίθηση για την ειδικότερη εκπαιδευτική διάσταση των εργασιών τους, είτε άμεσα (ο Δούκας, βλ. παρακάτω) είτε στο πλαίσιο προσωπικών απόψεων περί εκπαίδευσης (ο Φιλιππίδης, βλ. παρακάτω).¹⁴ Φαίνεται, συνεπώς, ότι οι μεταφράσεις αυτές γίνονται με χρησιμοθηρικό στόχο και υπάγονται σε ένα ιδεολογικό πρόγραμμα, το οποίο καθορίζεται από εξωγενείς παράγοντες, άμεσα σχετιζόμενους με τις ιδιαίτερες

13. Όπως π.χ. το θέτει ο Φιλιππίδης στα «Προλεγόμενα» της μετάφρασης του Τρόγου, *Επιτομή των Φιλιππικών του Πομπηίου Τρόγου / Nun πρώτον εκ του λατινικού εις την αιολοδορικήν ελληνικήν διάλεκτον μεταγλωτισθείσα, και εκδοθείσα παρά του αποπειρογράφου της Ρουμουνίας*. Εν Λειψία, παρά τω Τάουχνιτζ. 1817 (ηλεκτρονική δημοσίευση διατίθεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών ANEMH) [σ. 2] – σε αγκύλες θέτω τους αριθμούς σελίδων από τμήματα του βιβλίου αυτού (καθώς και εκείνων του Μάκολα και του Δούκα) που δεν φέρουν σελιδαρίθμηση στην έκδοση: «καθολικεύεται ούτω το έργον και γίνεται μία καθολική ιστορία των γνωστών τότε, και ούτω και ωφελιμότερη εις εκείνον οπού την διαβάξει».

14. Δεν είναι, ωστόσο, καθόλου βέβαιο ότι οι μεταφράσεις αυτές «χρησιμοποιήθηκαν ως σχολικά εγχειρίδια», όπως πιστεύει ο Παππάς ό.π. (σημ. 2), σ. 43 (και οι παραπομπές του σε δηλώσεις του Μάκολα και του Δούκα δεν υποστηρίζουν την άποψή του), όχι μόνον γιατί η εκπαίδευση στον ελλαδικό χώρο δεν ενδιαφερόταν για τη διδασκαλία των Λατινικών (βλ. παρακάτω), αλλά και διότι μόνον από φωτισμένους δασκάλους θα γίνονταν δεκτά έργα γραμμένα στην ομιλουμένη. Εξάλλου, αν η μετάφραση του Μάκολα είχε κάποια εκπαιδευτική τύχη, θα είχε γίνει γνωστή και δεν θα την αγνοούσε ο Φιλιππίδης (βλ. σημ. 11). Αμφίβολη φαίνεται ακόμη και η διάδοση, πόσο μάλλον η σχολική χρήση, της φιλιππίδειας μετάφρασης του Φλώρου, στην οποία δεν υπάρχουν αναφορές αλλού, όπως είχε συμβεί με τη μετάφραση του Τρόγου. Για τον Ευτρόπιο του Δούκα βλ. παρακάτω σσ. 113-114.

συνθήκες της εποχής. Δύο στοιχεία είναι άξια προσοχής: (α) η πύκνωση μεταγλωττισμού λατινικών ιστοριογραφικών έργων στα όψιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας και (β) η επιλογή του συνεπούς αρχαιστή Νεόφυτου Δούκα να αποδώσει τον Ευτρόπιο σε απλή γλώσσα. Από τη μετάφραση των *Φιλιππικών* του Τρόγου/Ιουστίνου από τον Μάκολα μεσολαβεί περισσότερο από ένας αιώνας, γεγονός που σημαίνει ότι η πρωτοβουλία εκείνη έμεινε χωρίς συνέχεια.¹⁵ Προφανώς υπήρχαν πιο επείγοντα ζητούμενα για την

15. Ίσως αυτή η εργασία ήταν κάπως πρόωρη ή απλώς παρακινήθηκε από προσωπικούς λόγους. Ο ίδιος ο Μάκολας – *Βιβλίον ιστορικών καλούμενον Ιουστίνος. Μεταφρασθέν εκ της Λατινίδος φωνής εις απλήν φράσιν παρά Ιωάννου Μάκολα του Αθηναίου, προσέτι δε και τινες μύθοι μεταφρασθέντες και αυτοί εκ της Λατινίδος φωνής εις την κοινήν γλώσσαν παρ' αυτού διά δε δαπάνης και συνδρομής του πανευγενεστάτου Κυρίου ΜΗΧΑΗΛ του ΠΕΡΟΥΛΗ του εξ Αθηνών ...*, Ενετήσιν αχψς' (ηλεκτρονική δημοσίευση στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών ANEMH)– αποκαλύπτει τον εν μέρει ιδιωτικό χαρακτήρα του εγχειρήματός του, όταν το συστήνει ως οφειλή στον ευεργέτη του Μιχαήλ Περούλη στην τετρασέλιδη αφιέρωση προς αυτόν (= «Αφιέρωση»), με την οποία αρχίζει το βιβλίο. Παράλληλα δίνει έμφαση στη γενικότερη παιδευτική διάσταση της ιστοριογραφίας και μιλά για την ωφέλεια και την τέρψη που δίνει η ανάγνωση τέτοιων βιβλίων τόσο στην προαναφερθείσα «Αφιέρωση» («Μεγαλωτάτην τέρψιν, και ου μετρίαν ηδονήν, και αγαλίασιν νομίξω βέβαια να προξενά εις τους ανθρώπους η ανάγνωσις μερικιών βιβλίων, των παλαιών Ιστοριογράφων» –τα πρώτα λόγια του Μάκολα [σ. 1]: «ου μόνον μεγάλως στολιζουσι τα ήθη τους [scil. οι αναγνώστες] ... αλλ' ακόμη λαμβάνουσι και μεγίστην παιδείυσιν και φρόνησιν», ό.π.· «διά τούτο γουν αποφάσισα κι εγώ να μεταφράσω το παρόν βιβλίον ... εκ της λατινίδος φωνής διά μεγάλην ωφέλειαν και τέρψιν πολλών», ό.π.) όσο και στον τετρασέλιδο, χαιρετισμό «τοις εντευξομένοις» («Χαιρετισμός»), που ακολουθεί αμέσως μετά την «Αφιέρωση» («ο άνθρωπος διαβάζοντας τας των παλαιών Ιστορίας ... απολαμβάνει μεν ουκ ολίγην την ηδονήν και ωφέλειαν προς του λόγου του» [σ. 5]: «αποδεχθείτε μετ' ειλικρινούς καρδιάς τα μικρά ταύτα και ατελή εμά συγγράμματα τα οποία εσυντέθησαν παρ' εμού του υπογεγραμμένου προς κοινήν ωφέλειαν και τέρψιν πολλών» [σ. 8]· πρβ. και παρακάτω από τη [σ. 7]). Δεν λείπει πάντως η έγνοια για την εθνική προσφορά του εγχειρήματος, έστω και διατυπωμένη εν παρόδω είτε στην αυτοαναφορά του Μάκολα στους μόχθους που υπέμεινε ο ίδιος, «έως οπου να επιτύχω του ποθουμένου σκοπού, ο οποίος εις άλλο δεν απέβλεψεν πάρεξ προς την κοινήν ωφέλειαν και τέρψιν των φιλομαθών. επειδή και την σήμερον το γένος μας ευρίσκεται παντελώς γεγυμνωμένον από τοιαύτα βιβλία», «Χαιρετισμός» [σ. 7] –πρβ. «Αφιέρωση» [σ. 2] «επειδή και το δεδοξασμένον και πεφημισμένον γένος των Ελλήνων, την σήμερον ευρίσκεται εις μεγάλην ένδειαν, από τοιαύτα βιβλία ωφέλιμα»–, είτε, με ακόμη πιο έντεχνο τρόπο, στην αφιέρωση στον Περούλη, όταν αναφέρεται στις αγαθοεργίες του ευεργέτη του προς τους πατριώτες του και καθ' υπερβολή παρομοιάζει τις θυσίες που απαιτεί εκ μέρους εκείνου η έκδοση του βιβλίου με τη θυσία του Κόδρου για τη σωτηρία της πατρίδας του: «ούτος γουν ευεργετώντας καθ' εκάστην δαψιλώς τους πατριώτας του άμα και την πατρίδα του, ηθέλησεν ακόμη και διά της παρούσης βίβλου, να ευεργετήσει páλιν μεγάλως ταύτην την περίφημον και δεδοξασμένην πατρίδα του δηλαδή τας χρυσάς μοι Αθήνας. ... μιμούμενος εις τούτο τους παλαιούς των Ελλήνων, και μάλιστα τον Κόδρον, τον οικείον αυτού πρόγονον, όστις διά να ελευθερώσει την πατρίδα του από τους Δωριείς, και διά να την δοξάσει ευχαριστήθη και έλαβεν εκουσίως θάνατον. τοιουτοτρόπως και ο θαμφιλτατός μοι Κύριος Μιχαήλ ο Περούλης πάσχει καθ' εκάστην...» «Αφιέρωση» [σ. 2]. Για έναν ανάλογο παραλληλισμό των Ζωσιμάδων, χορηγών της έκδοσης της μετάφρασης του Νέπωτα από τον Βλαντή, με τους βιογραφούμενους στο έργο επιφανείς άνδρες της αρχαίας Ελλάδας από τον τυπογράφο Πάνο Θεοδοσίου βλ. Νικήτας, «Cornelius Nepos Neograecus», ό.π. (σημ. 4), σσ. 244-245· η πρακτική

ελληνική παιδεία, ενώ τώρα, στα τέλη του 18ου αι. - αρχές του 19ου αι., έχει διαμορφωθεί μια νέα κατάσταση, η οποία ευνοεί τέτοιες εργασίες. Μια πρόχειρη ματιά στα σχολικά προγράμματα της εποχής δείχνει π.χ. ότι στο σχολικό curriculum δεν συμπεριλαμβάνονταν, έως αργά, ούτε τα λατινικά ούτε καν η ιστορία ως αυτοτελές μάθημα.

Τα λατινικά φαίνεται ότι, με λίγες σποραδικές εξαιρέσεις, απουσίαζαν από τα ελληνικά σχολεία τόσο στον κυρίως ελλαδικό χώρο όσο και στον ευρύτερο χώρο δραστηριοποίησης των Ελλήνων στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τις παροικίες (εξαιρέση συνιστά η Ιταλία, βλ. σημ. 18) κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας.¹⁶ Η, ούτως ή άλλως ασυστηματοποίητη, ελληνική εκπαίδευση της εποχής εκείνης δεν υπήρξε φιλόξενη για ένα μάθημα του οποίου δεν ήταν ορατή η άμεση χρησιμότητα, εφόσον τα «ελληνικά μαθήματα» μπορούσαν να καλύψουν τις βασικές διδακτικές ανάγκες, συμβάλλοντας ταυτόχρονα και σε μια μορφή εθνικής αυτογνωσίας. Έτσι οι ελληνόπαιδες δεν είχαν ευκαιρίες να διδαχτούν τα λατινικά, και οι φιλομαθείς Έλληνες πιθανότατα έρχονταν σε επαφή με αυτά σε πιο προχωρημένη ηλικία, χάρη στις συναλλαγές που ανέπτυσαν με τον ευρωπαϊκό χώρο, για σπουδές ή για εργασία.¹⁷ η λατινομάθεια έμεινε προνό-

αυτή ίσως σχετίζεται, τηρουμένων βεβαίως των αναλογιών, με το ότι την εποχή αυτή συνεχίζουν να είναι δημοφιλή έργα που προβάλλουν «κάτοπτρα ηγεμόνων», εφόσον «όταν ο ίδιος ο ηγεμόνας συμβαίνει να μεριμνά για τη μετάφραση και την έκδοση τέτοιων κειμένων, αφ' ενός μεν προσφέρει στον εαυτό του ένα «κάτοπτρον», στο οποίο αντανακλάται η εικόνα του, αφετέρου διαθέτει στον λαό του κείμενα χρήσιμα», Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1994, σ. 54.

16. Βλ. στη Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ό.π. (σημ. 15), σσ. 208-210, 213-219, τις μαρτυρίες για το περιεχόμενο των σπουδών από ιδρυτικά έγγραφα σχολείων, όπου κυριαρχούν τα «ελληνικά μαθήματα», εκείνα δηλαδή «που αποβλέπουν στην εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας μέσω των κειμένων Ελλήνων συγγραφέων» (σ. 214). Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, αναφέρει σποραδικές, και όχι πάντοτε βεβαιωμένες, περιπτώσεις διδασκαλίας λατινικών στον ελλαδικό χώρο συνήθως σε συνάρτηση με την προσωπικότητα μεμονωμένων δασκάλων: πιθανολογείται η διδασκαλία τους στη Σχολή Καρπενησίου στα μέσα του 17ου αι. λόγω των σπουδών του ιδρυτή Ευγένιου Γιαννούλη (σ. 109)· στη Σχολή Επιφανίου στην Αθήνα ορίζονταν στη διαθήκη του ιδρυτή και μάλλον διδάσκονταν κατά την περίοδο 1647-1716 (σσ. 123-125)· στη Μαρουτσαία Σχολή Ιωαννίνων προβλέπονταν στο ιδρυτικό σχέδιο του 1742 και πιθανότατα τα δίδαξε ο Ευγένιος Βούλγαρης, που ήταν ο πρώτος «αρχιδιδάσκαλος» έως το 1746 (σ. 94)· ίσως διδάσκονταν στην Αθωνιάδα Σχολή στην ανώτερη βαθμίδα σπουδών κατά την εποχή του Βούλγαρη, 1753-59, (σ. 86)· στον ανώτερο κύκλο σπουδών διδάσκονταν στη Νέα Ακαδημία Μοσχόπολης την περίοδο 1748-1769 από τον μαθητή του Βούλγαρη Θεόδωρο Καβαλλιώτη (σ. 117)· στην Πατριάδα Σχολή ανήκαν στο πρόγραμμα σπουδών από το 1720 (σ. 141), αν και φαίνεται ότι από κάποια στιγμή και μετά δεν διδάσκονταν πλέον (σ. 144).

17. Ο Μάκολας, π.χ., ομολογούσε, ως έναν από τους παράγοντες που κατέστησαν τη μετάφρασή του αληθινό άθλο, την ανεπάρκειά του στη λατινογλωσσία: «και μάλιστα αρχάριος και ολίγον έμπειρος εις την λατινικήν φωνήν», «Χαιρετισμός» [σ. 7]. Βλ. παρακάτω για τον Φιλίππιδη.

μιο των λογίων και επιστημόνων, πολλοί εκ των οποίων είχαν μάλιστα την ευχέρεια ακόμη και να γράφουν λατινιστί,¹⁸ χωρίς όμως να νιώθουν πάντοτε την ανάγκη να μεταδώσουν αυτό το είδος γνώσης στο υπόδοιλο γένος που χρειάζόταν άλλα μαθήματα. Η παρουσία των λατινικών γραμμάτων γίνεται ουσιαστικότερη μετά τα μέσα και κυρίως στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αι., όταν η αναγεννητική ορμή επέτρεψε την απομάκρυνση της εκπαίδευσης από τη λόγια παράδοση και τη στροφή της προς τις νέες ιδέες της Δύσης.¹⁹ Το ενδιαφέρον για τη λατινική, που ήταν βασική γλώσσα της επιστήμης στην Ευρώπη, συμβαδίζει με τη σημασία που απέκτησαν οι φυσικές επιστήμες για τον φωτισμό του γένους, ώστε μπορούμε να πούμε ότι τα λατινικά εμφανίζονται ως ένα από τα μαθήματα που προάγουν τις καινοτόμες εκπαιδευτικές επιλογές. Έτσι εισήχθη η συστηματική διδασκαλία τους, συχνά μαζί με ομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες, στις

18. Βλ. Νικήτας, «Μεταβυζαντινή Latinitas», ό.π. (σημ. 4), σσ. 39-41. Αυτό, ωστόσο, αφορά πρωτίστως τους προερχόμενους από την Ιταλία, η οποία από πολύ νωρίς έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην παιδεία των Ελλήνων (Ρώμη, Βενετία, Πάδοβα κ.α., βλ. π.χ. τη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα για την εξέλιξη του Διαφωτισμού, όπως τη σκιαγραφεί ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ελλ. μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα 1996, σσ. 71-74). Στην Ιταλία αναπτύχθηκαν και ελληνικές σχολές, στις οποίες τα λατινικά και διδάσκονταν και αποτελούσαν ακόμη και γλώσσα καθημερινής επικοινωνίας μεταξύ των σπουδαστών, αλλά ο ρόλος τους δεν ήταν πάντοτε θετικός. Μπορεί ιδρύματα όπως το Φλαγγινιανό Φροντιστήριο στη Βενετία (από το 1662) να προσέφεραν σημαντικά στην ευρύτερη πνευματική ανόρθωση των Ελλήνων, αλλά κάποιες από τις πρώτες σχολές, που ήταν δημιουργήματα της καθολικής εκκλησίας (όπως το Ελληνικό Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη που ίδρυσε το 1577 ο πάπας Γρηγόριος ΙΓ΄), στόχευαν πρωτίστως στη θρησκευτική αφομοίωση των μαθητών τους, βλ. Νίκος Ζαχαρόπουλος, *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 57-74 και Χατζόπουλος, ό.π. (σημ. 16), σσ. 170-180 –ειδικότερες μελέτες για τις δυο σχολές: Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1986 και Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Το ελληνικό κολέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη 1980. Η σύνδεση των ανθρώπων αυτών με την πολεμική των καθολικών χριστιανών κατά των ορθοδόξων εύλογα δεν ευνοούσε τη λατινική γλώσσα στον ελλαδικό και στον επηρεαζόμενο από την Εκκλησία ευρύτερο ελληνικό χώρο, ενώ και η παραδοσιακή εχθρότητα μεταξύ ανατολικής και δυτικής εκκλησίας δημιουργούσε καχυποψία που δύσκολα μπορούσε να αρθεί (βλ. τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις αντίδρασης στην ίδρυση καθολικών σχολείων στη Χίο και τη Σμύρνη που αναφέρει ο Χατζόπουλος, αυτ., σσ. 50-51 και 148-150 αντίστοιχα).

19. Βλ. Χατζόπουλος, ό.π. (σημ. 16), σσ. 225 και 337-338 και Κιτρομηλίδης, ό.π. (σημ. 18), σ. 76, για την κρίσιμη καμπή που συντελείται στη δεκαετία του 1770. Ο Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1993 (1η έκδ. 1977), σ. 286, επισημαίνει ως προς τη μεταφραστική παραγωγή κατά τα τέλη του 18ου αι. το ενδιαφέρον για τα λατινόγλωσσα έργα, καθώς και τη γενικότερη στροφή από την ιταλική προς τη γαλλική παιδεία· αυτός ο, ίσως παράξενος εκ πρώτης όψεως, συνδυασμός, αφού η ιταλική παιδεία συντηρούσε και προέβαλλε τη λατινομάθεια (βλ. προηγούμενη σημείωση), εξηγείται υπό το πρίσμα της σύνδεσης των λατινικών με την εκμάθηση των φυσικών επιστημών που εξυπηρετούσαν την εκπαιδευτική ανανέωση.

προοδευτικές μεγάλες σχολές της περιφέρειας (στη Σχολή του Ιασίου μπήκαν στο πρόγραμμα το 1766 και στη Σχολή του Βουκουρεστίου το 1776· «στοιχεία λατινικής» φαίνεται να διδάσκονταν οι μαθητές ακόμη και στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης μετά το 1793, στην κατώτερη βαθμίδα σπουδών· αργότερα εμφανίζονται στο Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης που ίδρυσε στα 1808 ο Κωνσταντίνος Κούμας, ως αντίβαρο στην παλαιά και συντηρητική Ευαγγελική Σχολή της πόλης· επίσης από το 1815 στο Γυμνάσιο της Χίου επί διευθύνσεως του Νεόφυτου Βάμβα και στη Σχολή Μηλεών Πηλίου, όπου δίδασκαν ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και από το 1817 και ο Άνθιμος Γαζής),²⁰ μολοντί και πάλι δεν φαίνεται να διείσδυσαν ουσιαστικά στον ελλαδικό χώρο καθ'αυτόν ως αυτόνομο μάθημα.²¹ Πάντως το ενδιαφέρον για το νέο γνωστικό αντικείμενο μάλλον υποστηρίχθηκε και διά της μεταφραστικής οδού, και αυτό μπορεί να εξηγήει την όψιμη «πυκνή» παραγωγή μεταφράσεων, σε αρχαϊζουσα ή απλή γλώσσα, διάφορων λατινικών έργων. Σε αυτή την παραγωγή κατέχει σημαίνουσα θέση η ιστοριογραφία, για λόγους που επίσης δεν είναι άσχετοι με τις νεότερες διδακτικές ανάγκες.

Όσο και αν ηχεί περίεργο, ούτε η ιστορία φαίνεται να αποτελούσε αυτόνομο μάθημα κατά την Τουρκοκρατία. Πιθανότατα οι ιστορικές γνώσεις συνάγονταν από την ανάγνωση και επεξεργασία των κειμένων που συνιστούσαν την ύλη των «ελληνικών μαθημάτων», με αποτέλεσμα η ιστορία να είναι παρακολούθημα της φιλολογίας.²² Αυτή η έλλειψη συστηματικής

20. Βλ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *ό.π.* (σημ. 15), σ. 204 (Ιάσιο), 199-201, 202 (Βουκουρέστι), 206-208 (Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης) και Χατζόπουλος, *ό.π.* (σημ. 16), σ. 76 (Πατριαρχική Σχολή), 247 (Γυμνάσιο Χίου), 257-258 (Μηλιές, όπου συμμετοχή στον σχεδιασμό ίδρυσης της Σχολής είχε και ο Φιλίππιδης, αν και τελικά δεν υποστήριξε το εγχείρημα με τη φυσική του παρουσία, βλ. Παππάς, *ό.π.* (σημ. 2), σ. 19).

21. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η αναγγελία στο περ. *Ερμής ο Λόγιος* 9, τχ. 16 (15 Αυγ.) 1819, 682-687, του εγχειρήματος για τη «σύστασιν κοινού σχολείου συστηματικότερου κατά την Πελοπόννησον», όπου μεταξύ των λογίων που φέρονται να υπόσχονται συνδρομή με τις γνώσεις και τη διδακτική τους εμπειρία είναι και ο Φιλίππιδης. Το κείμενο αποσκοπεί στην οικονομική ενίσχυση του σχεδίου μέσω συνδρομών, αλλά περιλαμβάνει και το σχεδιαζόμενο πρόγραμμα σπουδών αυτού του σχολείου, όπου αποκαλύπτεται η πρόθεση «να διδάσκηται ου μόνον η Ελληνική γλώσσα, αλλά και η Λατινική, και άλλη τις των κατά την Ευρώπη, αι φιλοσοφικαί επιστήμαι ... κλπ.» (σ. 684)· ο τρόπος διατύπωσης δείχνει ότι τέτοιο πρόγραμμα αλλά και τέτοιο σχολείο ήταν καινοφανή για την περιοχή. Οι καταγραφές του Χατζόπουλου, *ό.π.* (σημ. 16), από άλλα σημαντικά σχολεία που ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή επίσης δεν δείχνουν να διδάσκονταν τα λατινικά: ούτε στην Ακαδημία Κυδωνίων 1800-1821 (σσ. 232-3), ούτε στο Επιστημονικό Γυμνάσιο της Αθήνας 1813-1821 (σ. 261), ούτε στην Καπλαναία ή Καπλάνειο Σχολή των Ιωαννίνων 1805-1821, που διαδέχτηκε τη Μαρουτσαία (σ. 266), αλλά ούτε και στα σχολεία των παροικιών, στη Βιέννη (σσ. 273-6), την Τεργέστη (σσ. 279-280) ή αλλού.

22. Η ιστορία δεν εμφανίζεται ούτε ως μέρος των «Ελληνικών Γραμμάτων» ή της «κυκλοπαίδειας», η οποία συνιστούσε συνέχεια της βυζαντινής εκπαιδευτικής αντίληψης, βλ.

διδασκαλίας της ιστορίας άφηνε προφανώς τη γνώση της στην ατομική πρωτοβουλία των μαθητών και δεν ευνοούσε την ανάπτυξη ιστορικής κρίσης και προβληματισμού. Ούτως ή άλλως η ιστοριογραφία σπανίως αποτέλεσε μέλημα των λογίων που ενδιαφέρονταν για τον ευρύτερο φωτισμό του γένους πριν από τα μέσα του 18ου αι., όταν, όπως επισημαίνει ο Δημαράς (ό.π. (σημ. 8), σσ. 157-162), υπό την επίδραση της δυτικής παιδείας άρχισε, πρώτα διά της μεταφραστικής οδού, να αναπτύσσεται ταχύτερα η, περιορισμένη έως τότε, ελληνόγλωσση ιστοριογραφική παραγωγή.²³ Αυτή η ανάπτυξη και η ταυτόχρονη ανανέωση των εκπαιδευτικών εμφάσεων, όπου το μάθημα της ιστορίας βρήκε αυτόνομη θέση,²⁴ εύλογα θα δημιούργησαν ζήτηση για βιβλία που θα πραγματεύονταν βίους ιστορικών προσώπων και γεγονότα και που μπορούσαν πιθανόν να λειτουργήσουν ακόμη και ως εγχειρίδια αναφοράς ή βοηθήματα των μαθητών. Προτεραιότητα θα είχε ασφαλώς η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία ή η ελληνική ιστορία στη διαχρονική της πορεία, αλλά εύλογα εικάζει κανείς ότι η χρονικά παράλληλη διάδοση της λατινομάθειας θα κατέστησε χρήσιμη και τη λατινική ιστοριογραφία όχι μόνον όταν

Βαρμάζης, ό.π. (σημ. 3), σσ. 51-53· στην Πατιμάδα γύρω στα 1720 προβλέπεται διδασκαλία στοιχείων αρχαίας ελληνικής ιστορίας στο πλαίσιο του μαθήματος «γραμματικά», βλ. Χατζόπουλος, ό.π., σ. 141. Η απουσία της ιστορίας ως αυτόνομου μαθήματος είναι σχεδόν απόλυτη στα προγράμματα πριν από τα μέσα του 18ου αι. των σχολείων που μελετά ο Χατζόπουλος, αυτ., *passim*, ακόμη και εκείνων όπου φαίνονται να διδάσκονταν τα Λατινικά (βλ. παραπάνω σημ. 16). Σύμφωνα με τον Χ. Γ. Πατρινέλη, *Πρώμη Νεοελληνική Ιστοριογραφία (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 53-54, «δεν υπάρχει μαρτυρία για διδασκαλία της ιστορίας σε σχολεία πριν από το 1776», όταν το μάθημα εμφανίζεται κατά «την αναδιοργάνωση του ελληνικού γυμνασίου του Βουκουρεστίου». Αποκαλυπτικό της κατάστασης που επί μακρόν επικρατούσε είναι το σημείωμα που προτάσσει «Προς τους εντευξομένους» ο Άνθιμος Γαζής, όταν επανεκδίδει στα 1807 (Βενετία) το έργο του Μελετίου (Μητροπολίτη Αθηνών), *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα* (1η έκδ. 1728 Βενετία): «Η Γεωγραφία και η Ιστορία, όχι μόνον στολίζουν τον άνθρωπον, αλλά και τον αποκαθιστάνουσι τω όντι πολίτην, και ωφέλιμον εις την πολιτικήν Κοινωνίαν. ... Επιστήμαι λοιπόν και αι δύο αναγκαϊόταται εις κάθε άνθρωπον! Επιστήμαι τας οποίας, προ των άλλων απάντων, έπρεπε να σπουδάξωσιν οι νέοι του γένους εις τα σχολεία μας. ... Αλλ' η σπουδή τούτων των δύο αναγκαιοτάτων Μαθημάτων είναι αμελημένη παντάπασι μεταξύ εις τους νέους του Γένους μας, και το σφάλμα είναι της αμεθοδίας, ήτις προ χρόνων, τις οίδεν, επεγράτησεν εις τα κοινά σχολεία μας.» –το χωρίο παραθέτει ο Ζαχαρόπουλος, ό.π. (σημ. 16), σσ. 124-125· ηλεκτρονική δημοσίευση διατίθεται στην «Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Φιλοσοφικών και Επιστημονικών Εντύπων και Χειρογράφων της περιόδου 1600-1821 ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ»).

23. Τις εξελίξεις και εμφάσεις της ιστοριογραφίας κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει σκιαγραφούν τόσο ο Πατρινέλης, ό.π., όσο και ο Κιτρομηλίδης, ό.π. (σημ. 18), σσ. 83-124, ο οποίος δίνει ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο θεώρησης της αρχαίας ιστορίας, ελληνικής και ρωμαϊκής, και επισημαίνει πώς αντιμετωπίστηκε σταδιακά ως γνώση που «θ' αποτελούσε το ενδεδειγμένο θεμέλιο για την ορθή κρίση και τη συνετή δράση» (σ. 103).

24. Οι καταγραφές του Χατζόπουλου, ό.π. (σημ. 16), *passim*, δείχνουν ότι η ιστορία εμφανίζεται σε όλα σχεδόν τα σχολεία μετά το 1750 (ή το 1774), ακόμη και εκεί όπου δεν εισήχθησαν τα λατινικά (βλ. παραπάνω σσ. 109-111, με τη σημ. 21) βλ. επίσης Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ό.π. (σημ. 15), σσ. 200-202.

πραγματευόταν ελληνικά θέματα αλλά και ως μέσο ρωμαιογνωσίας, ειδικά καθώς η Ρώμη θεωρούνταν ως συνέχεια, με τον έναν ή άλλον τρόπο, της αρχαίας Ελλάδας.

Ένα καλό παράδειγμα για τα προαναφερθέντα προσφέρει ο Νεόφυτος Δούκας, ο μεταφραστής του *Breviarium* του Ευτρόπιου.²⁵ Στον χαιρετισμό προς τους αναγνώστες, αφού διαφημίσει την ευρύτερη ωφέλεια της ιστορικής σύνοψης του Ευτρόπιου («ἔργον οὐ πάνυ τοι ἄξυντελὲς ἐσόμενον φιλοῖστορσι», σ. ιγ'), εξειδικεύει το ενδιαφέρον που έχει το έργο για το ελληνικό κοινό, στον βαθμό που, όπως υποστηρίζει, οι Ρωμαίοι όχι μόνον μιμήθηκαν τους αρχαίους Έλληνες αλλά έλκουν την καταγωγή τους από αυτούς: «ὦ (scil. τῷ ἔθνει Ῥωμαίων) μάλιστ' ἔδει καυχᾶσθαι διὰ τὴν μίμησιν αὐτῶν πρὸς τοὺς ἡμετέρους προπάτορας, ἵνα μὴ εἶπω, καὶ σφῶν αὐτῶν τούτων προπάτορας.(1)» (ό.π.) –το (1) παραπέμπει στην υποσελίδια σημείωση, όπου αναπτύσσει την άποψη ότι οι Ρωμαίοι είναι απόγονοι των Ελλήνων. Αμέσως μετά εξηγεί για ποιον λόγο ανέλαβε την έκδοση του συγκεκριμένου έργου αλλά και γιατί προχώρησε σε απόδοση του κειμένου στην απλή γλώσσα: «Ταύτης δ' οὖν τῆς ὠφελείας εἰδὼς στερουμένους τοὺς Ἕλληνας, προὔθυμήθην ἐκδοῦναι τὴν βίβλον, μεταφράσας αὐτὴν εἰς τὴν συνήθη διάλεκτον, ἵνα τῇ τε νεολαίᾳ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἔτι χαρίσωμαι, καὶ τῷ κοινῷ ἀπὸ τοῦ Ἰσοῦ γενοίμην ὠφέλιμος.» (σ. ιδ'). Η δήλωσή του είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, καθώς αποκαλύπτει την, κατά τη φιλοδοξία του μεταφραστή, διπλή χρησιμότητα του βιβλίου: για την εκπαίδευση αλλά και για το ευρύ κοινό. Δεν πρέπει βέβαια να λησμονούμε ότι στα 1807 που εκδίδει τον Ευτρόπιο στη Βιέννη ο Δούκας ζούσε ήδη πάνω από 20 χρόνια εκτός Ελλάδος, εκ των οποίων τα 17 πρώτα χρόνια στο Βουκουρέστι, όπου «ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ κλεινῷ Λάμπρῳ Φωτιάδῃ» (Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ. 702), οπότε μπορεί να έχει υπόψη του τους μαθητές και το πρόγραμμα της Σχολῆς του Βουκουρεστίου (στην οποία, όπως είδαμε, όντως διδασκόταν η Ιστορία), και όχι ευρύτερα την ελληνική μαθητιώσα νεολαία. Από τη διατύπωσή του, μάλιστα, («τῇ τε νεολαίᾳ ἐν τοῖς γυμνασίοις ... καὶ τῷ κοινῷ ἀπὸ τοῦ Ἰσοῦ») φαίνεται ότι η αρχαιζούσα μετάφραση του Παιανίου, μαζί προφανώς με τα δικά του σύντομα σχόλια επίσης σε αρχαιζούσα, αποβλέπουν στους νέους των γυμνασίων· η δική του

25. *Ευτροπίου Επιτομή της Ρωμαϊκής Ιστορίας εις βιβλία δέκα / Μεταφρασθεῖσα εκ της Λατινίδος εις την Ελληνίδα παρά Παιανίου, Καντεύθεν αύθις εις την νυν συνήθως ομιλουμένην Παρά Νεοφύτου Δούκα παρ' ου και εξεδόθη εις τόμους Δύο. Τόμος πρώτος. Εν Βιέννη της Αουστρίας, εν τη Τυπογραφία Γεωργίου Βενδῶτου. 1807 – Λεξικόν των ενδόξων ανδρών των εν τη Ιστορία του Ευτροπίου συναρμισθέν και τύποις εκδοθέν παρά Νεοφύτου Δούκα. Τόμος δεύτερος. Βιέννη, 1807. Παρά Ιωάννα Σχραϊμβλ. (ηλεκτρονική δημοσίευση διατίθεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών ANEMH).*

γλωσσικά απλούστερη απόδοση, σαφώς αποβλέπει στο ευρύ κοινό, ενώ ο γραμμένος σε ηπιότερη λόγια γλώσσα συνοδευτικός τόμος με τις βιογραφίες (βλ. παραπάνω σημ. 6) μπορεί να αποσκοπούσε και στις δύο ομάδες του κοινού του. Αυτή η πρακτική αποκαλύπτει τον, σχεδόν σχιζοφρενή, γλωσσικό διχασμό της εποχής και δεν είναι ανεξήγητη για τον αταλάντευτα αρχαϊστή στα λοιπά του συγγράμματα Νεόφυτο Δούκα. Στις εκδόσεις του των αρχαίων συγγραφέων, όταν θεωρεί ότι το πρωτότυπο δεν είναι άμεσα κατανοητό, χρησιμοποιεί «παράφραση», δηλαδή απόδοση σε αρχαϊζούσα ελληνική, επειδή πρέπει οι μαθητές να εθιστούν σε μια γλώσσα που δεν θα απέχει από την πρότυπη αρχαία ελληνική.²⁶ Ο μόνος πεζογράφος τον οποίο παραφράζει είναι ο Θουκυδίδης, και η άμεση σύγκριση της περίπτωσης του Αθηναίου ιστοριογράφου με το ίδιο ειδολογικά έργο του Φλώρου καθιστά ακόμη πιο εντυπωσιακή την επιλογή να μεταφράσει το τελευταίο σε απλά ελληνικά. Προφανώς η ξένη μεταφραζόμενη γλώσσα είναι αυτή που δεν τον εμποδίζει να ακολουθήσει τις νεότερες απόψεις για τον εξελληνισμό σε απλή γλώσσα, ώστε να καρπωθεί το γένος τη μέγιστη ωφέλεια από τα έργα της Δύσης, κάτι που ο ίδιος ο Δούκας θεωρούσε αδιανόητο για κείμενα της αρχαίας ελληνικής. Η λατινική ιστοριογραφία ακόμη και για έναν αρχαϊστή είναι, φαίνεται, κάτι «ξένο», που επιτρέπεται να «βεβηλωθεί» από μια κατώτερη γλωσσική διατύπωση χάριν του κοινού καλού –δυστυχώς δεν ξέρουμε άλλες μεταφράσεις του Δούκα από μη ελληνόγλωσσα κείμενα, ώστε να επιβεβαιώσουμε την ερμηνεία αυτή. Πάντως, από καθαρά πρακτική άποψη, η αντικριστή έκδοση των δύο ελληνόγλωσσων εκδοχών του Ευτρόπιου στον 1ο τόμο σημαίνει ότι οι γυμνασιόπαιδες θα είχαν την ευκαιρία να συμβουλευονται και το, γραμμένο στην απλή γλώσσα, κείμενο, ασχέτως αν στο μάθημα χρησιμοποιούσαν μόνον το βυζαντινό αρχαϊζόν.

Από την προηγούμενη σκιαγράφηση προκύπτει ότι τα λατινικά ήταν υπόθεση καθαρά των μορφωμένων Ελλήνων και δεν φαίνεται να θεωρήθηκαν γνώση προτεραιότητας στη σχολική εκπαίδευση παρά μόνον αρκετά αργά και σε επίλεκτα σχολεία. Ακολουθώντας τη μοίρα των ευρωπαϊκών γλωσσών και των φυσικών επιστημών, τα λατινικά ανάγονται σταδιακά σε μάθηση χρήσιμη για τον φωτισμό του γένους, κυρίως επειδή προβάλλεται η στενή σχέση τους με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, και κοινοποιούνται μέσω μεταφράσεων, με έμφαση σε έργα που επιτρέπουν ηθικοδιδακτικές αναγνώσεις.²⁷ Ειδικότερα η λατινική ιστοριογραφία, ευνοημένη από την

26. Για τις «μεταφρασεολογικές» απόψεις του ίδιου του Δούκα βλ. Βαρμάζης, ό.π. (σημ. 3), σ. 107. Ο Δούκας συνοδεύει με «παράφραση» τους ποιητές που εκδίδει (Αισχύλο, Ευριπίδη, Θεόκριτο), αλλά όχι τους πεζογράφους (Αισχίνη, Αρριανό, Απολλόδωρο, Δίωνα Χρυσόστομο), που θεωρεί ότι είναι εύληπτοι απευθείας από το πρωτότυπο.

27. Βλ. Νικήτας, «Ovidius Allegoricus», ό.π. (σημ. 4), περί αλληγορίας στη μετάφραση των

παράλληλη ανάπτυξη του ευρύτερου ενδιαφέροντος για την ιστορία, προβάλλει ως γραμματειακός κλάδος μείζονος σημασίας σε σχέση με άλλα λατινικά κείμενα: αξιώνεται τις περισσότερες μεταφράσεις, όλες σε σχετικά απλή γλώσσα, πιθανότατα λόγω της αμεσότερης ωφέλειας που μπορεί να προσφέρει, και συμπληρώνεται κατά κανόνα με ποικιλότροπο εκτενή σχολιασμό, που αποδεικνύει ότι η ιστορία ανοίγει πολλαπλές δυνατότητες γνώσης. Στο πλαίσιο αυτής της πνευματικής δραστηριότητας εξέχουσα θέση έχει ο Δημήτριος-Δανιήλ Φιλιππίδης με μεταφράσεις δύο ιστοριογραφικών έργων, οι οποίες εγγράφονται στη νεότερη γραμμή του Διαφωτισμού, αλλά παράλληλα υποστηρίζουν συγκεκριμένη αντίληψη περί ιστορίας και την προσωπική άποψη του συντάκτη τους για την εκπαίδευση.

Τις περί παιδαγωγικής αντιλήψεις του ο Φιλιππίδης τις εκθέτει με σαφήνεια στα «Επιλεγόμενα» (= *Επιτ. Ρωμ.*, *Επιλεγ.*) της μετάφρασης του Φλώρου (που φέρουν τον υπότιτλο «Μάθησις κοινώς τι είναι, και πώς πρέπει να γίνεται»), αλλά και στα «Επιλεγόμενα» της μετάφρασης του Τρόγου (= *Επιτ. Φιλ.*, *Επιλεγ.*),²⁸ όπου όμως το κύριο θέμα ήταν η κατάλληλη γλώσσα για τη διάδοση της γνώσης και της μάθησης.²⁹ Ο Φιλιππίδης υπερασπίζεται σθεναρά και απαρέγκλιτα τη μάθηση διά της εμπειρίας και της αισθήσεως από τα πρώτα βήματα του ανθρώπου, την οποία εξασφαλίζει η γνωριμία του μικρού παιδιού με το περιβάλλον του.³⁰ αυτή η διδασκαλία μέσω της

Μεταμορφώσεων από τον Βλαντή.

28. *Φλώρου Επιτομή των Ρωμαϊκών / Νυν πρώτον εκ του ρωμαϊκού εις την αιολοδωρικήν ελληνικήν διάλεκτον μεταφρασθείσα, και εκδοθείσα παρά του αποπειρογράφου της Ρουμουνίας.* Εν Λειψία, παρά τω Βράϊτκόφφ και Ερτελ. 1818 (ηλεκτρονική δημοσίευση διατίθεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών ANEMH). Για τα βιβλιογραφικά στοιχεία της φιλιππίδεια μετάφρασης του Τρόγου βλ. σημ. 13.

29. Περιορίζομαι στα δύο αυτά έργα, μολονότι αντίστοιχες απόψεις διατυπώνει και αλλού ο Φιλιππίδης, π.χ. διάσπαρτες στην αλληλογραφία του με τον Barbié du Bocage, ή στο, σύγχρονο με την έκδοση της μετάφρασης του Φλώρου, κείμενο που δημοσιεύει στο περ. *Ερμής ο Λόγιος* 8, τχ. 8 (15 Απρ.) 1818, 230-238), με το οποίο αναγγέλλει το σχέδιο έκδοσης εγκυκλοπαιδείας. Στην αρχή ήδη αυτού του κειμένου εκφράζει απερίφραστα την εκτίμησή του ότι όλος ο ζήλος σύστασης σχολείων αποβαίνει άκαρπος και αναποτελεσματικός, διότι παραβαίνει τον θεμελιώδη και παμπάλαιο κανόνα ότι «πρέπει να βαδίζει τις εις την σπουδήν από τα γνωστά εις τα άγνωστα» (σ. 231, η τυπογραφική αραίωση από τον ίδιο), που με επιγραμματική δραστηριότητα συμπυκνώνει τη βάση της εκπαιδευτικής του αντίληψης.

30. «Ας μάθουν πρότερον όσα βλέπουν μέσα εις την οικίαν, εις το μαγειρείον, εις την αυλήν, εις τον κήπον, εις το περιβόλι. Είναι αυγχιρίτως καλύτερα να βγάξει ο διδάσκαλος τον μαθητήν εις τα εργαστήρια, εις την αγοράν ...» (*Επιτ. Φιλ.*, *Επιλεγ.*, σ. 16). Για την επίδραση εδώ των διδαχών του Ρουσσώ, βλ. Roxane D. Argyropoulos, «Les conceptions pédagogiques de Daniel Philippiðes (À propos des «Épilégomènes» à la traduction de D. Philippiðes du Précis d'Histoire Romaine de Florus)», στο *Communications grecques présentées au Ve Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, Belgrade: 11-17 Septembre 1984, Αθήνα 1985, σσ. 93-98 (στη σ. 95 σημ. 10), η οποία επισημαίνει επίσης, σσ. 97-98, ότι γενικά οι παιδαγωγικές απόψεις του Φιλιππίδη είναι διαποτισμένες από τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού.

εξοικείωσης με τα ονόματα και τις λειτουργίες των τριγύρω πραγμάτων, που συνιστά και ένδειξη σεβασμού προς τον δημιουργό του κόσμου, ο οποίος προσέφερε όλα αυτά προς ωφέλεια του ανθρώπου και «τον έδωκεν κατ' εξοχήν την δύναμιν διά να τα γνωρίζει» (Επιτ. Ρωμ., Επιλεγ., σ. 8), πρέπει να είναι το πρώτο μέλημα των δασκάλων, διότι «τούτη η μάθησις οπού είναι η αληθινή μάθησις, ωσάν οπού είναι και η πραγματική μάθησις, δεν είναι απλώς μάθησις· αλλά είναι και μία ετοιμασία φυσικά προδιαθετική του νοός του παιδιού εις το να μάθει και άλλα έπειτα» (ό.π., σ. 6). Φυσικά αυτή η μάθηση πρέπει να γίνεται «με την συνομιλίαν μόνον την καθημερινήν, και εις την μητρικήν γλώσσαν» (ό.π., σ. 10), και μόνον έπειτα από αυτήν πρέπει να ακολουθεί η γλωσσική διδασκαλία, πάντοτε της ομιλούμενης γλώσσας, του οργάνου δηλαδή που θα επιτρέψει στον άνθρωπο να προχωρήσει στην κατάκτηση και των υπόλοιπων, ανώτερων γνώσεων. Πρώτη θέση μεταξύ των ανώτερων γνώσεων κατέχει, κατά τον Φιλιππίδη, η γεωγραφία, η οποία είναι απαραίτητη και για πρακτικούς λόγους σε όσους θα ασχοληθούν με τον «πολιτικόν βίον» ή με τον «εμπορικόν βίον» (ό.π., σ. 13).³¹ Αυτή του η άποψη γίνεται απολύτως κατανοητή αν η γεωγραφική γνώση θεωρηθεί προέκταση του περιγυρου, της φυσικής πραγματικότητας που συνιστά την πρώτη και βασική γνώση του ανθρώπου, ενώ λειτουργεί συμπληρωματικά προς τη διάκριση που είχε διατυπώσει στα «Επιλεγόμενα» στη μετάφραση των Φιλιππικών μεταξύ της εκπαίδευσης που συμβάλλει στην ατομική μόρφωση του ανθρώπου («μία διδασκαλία ατομική να ειπώ ούτω είναι πρώτα αναγκαία εις τα παιδιά ... σχετικώς μόνον προς τα πράγματα οπού τα περιτριγυρίζουν και με τα οποία έχουν να ζήσουν», Επιτ. Φιλίπ., Επιλεγ., σσ. 15-16) και εκείνης που σχετίζεται με τη συμμετοχή του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο («προσέτι είναι και άλλες γνώσεις οπού έχουν αναφοράν εις τον κοινωνικόν άνθρωπον», ό.π., σ. 22). Η διαφορά έγκειται στο ότι κάθε αναφορά στη γεωγραφία έλειπε από το προγενέστερο κείμενό του (εκεί προέτασε τη διδασκαλία της γεωργίας και της ιατρικής ως βασικών εμπειρικών γνώσεων), ενώ στο νεότερο κείμενο συνδέει τη γεωγραφία με άλλες «ατομικές» μαθήσεις, όπως η αριθμητική και η γεωμετρία, και, κυρίως, θεωρεί τη γνώση της γεωγραφίας αναγκαία για «το δεύτερον μάθημα του

31. Πρβ. Γεωγρ. Νεωτ., σ. 146 (στην έκδοση της Αικατερίνης Κουμαριανού, Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική, Αθήνα 1988), «το πρώτο και φυσικό μάθημα των νέων πρέπει να είναι η σπουδή της μητρικής τους γλώσσας, ύστερα η γεωγραφία και η ιστορία, ύστερα από αυτά ο νέος ημπορεί να προχωρεί με μεγάλη ευκολία εις κάθε άλλη γλώσσα οπού ήθελε επιχειρησθεί, εις κάθε εγκύκλιο μάθημα και εις κάθε επιστήμη· κάθε άλλη μέθοδος είναι ολέθρια διά τους αρχαρίους, μάλιστα το να τους βάνουν εις μια παλαιά γλώσσα πρώτο μάθημα». Ηλεκτρονική δημοσίευση της αρχικής έκδοσης του έργου (1791) διατίθεται στην «Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Φιλοσοφικών και Επιστημονικών Εντύπων και Χειρογράφων της περιόδου 1600-1821 ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ».

ανθρώπου ως κοινωνικού ζώου. Αυτό το μάθημα, το κατά δεύτερον λόγον αναγκαίον κοινώς μάθημα, είναι η ιστορία, η γνώσις δηλαδή των πράξεων των ανθρώπων οπού ήλθαν εις τον κόσμον πρωτύτερα από ημάς ...» (Επιτ. Ρωμ., Επιλεγ., σ. 14).³²

Η Ιστορία, λοιπόν, έρχεται φυσιολογικά μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα του Φιλιππίδη ως γνώση απαραίτητη για την κοινωνική διάσταση του ανθρώπου, για την κοινότητα και το γένος· η ωφέλειά της συνίσταται στην ηθική διαπαιδαγώγηση και στη δυνατότητα που προσφέρει στους ανθρώπους να βλέπουν διαφορετικές επιλογές συμβίωσης και δράσης άλλων κοινοτήτων και να παίρνουν παραδείγματα είτε προς μίμηση είτε προς αποφυγή, ώστε να βελτιώνουν τον τρόπο ζωής της δικής τους κοινότητας.³³ Οι προϋποθέσεις επιτυχίας της ιστορικής γνώσης είναι: (α) να την επιδιώκουν οι νέοι, αφού έχει προηγηθεί η στέρεη μάθηση στα «αναγκαία πρωτευόντως μαθήματα», (β) «να αρχίζουν [την σπουδήν της ιστορίας] από τον χρόνον τους και από τον τόπον τους», διότι «τούτος είναι ο φυσικός τής μαθήσεως τρόπος, και ο μόνος καλός» (Επιτ. Ρωμ., Επιλεγ., σ. 16) και (γ) να τη διδάσκονται στην απλή γλώσσα του λαού, στην ομιλουμένη, ακόμη και όταν πρόκειται για τα αξιολογικά έργα των αρχαίων Ελλήνων, που παραμένουν δυσνόητα όταν μελετώνται στο πρωτότυπο, και γι' αυτό χρήζουν διαμεσολάβησης την οποία μπορούν να προσφέρουν οι μεταφράσεις.³⁴

32. Πρβ. την αντίληψη για τη θέση της ιστορίας που είχε διατυπώσει και στα «Επιλεγόμενα» της *Επιτομής των Φιλιππικών* (σσ. 22-23): «Μία κοινότης ανθρώπων οπού ζει υπό την αυτήν διοίκησιν, υπό τους αυτούς νόμους είναι και αυτή ένα σώμα· ειπέ το κοινωνικόν, συντροφικόν, πολιτικόν, όπως θέλεις. ... αι γνώσεις αι αναγκαίες εις την συντήρησιν του κοινωνικού σώματος είναι η ηθική, τα παραγγέλματα δηλαδή των φιλοσόφων και αι νουθεσίες των οπού αποβλέπουν την καλήν κατάστασιν απλώς μιάς κοινωνίας. ... Εις την ηθικήν, εις την σπουδήν δηλαδή του ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού σώματος και της καλής καταστάσεως αυτού του σώματος, μας βοηθεί θαυμασίως η ιστορία, όταν διαβάζεται με την προσήκουσαν προσοχήν και σκέψιν, και όχι ως χαλιμά».

33. «Βέβαια κάθε ένας καταλαμβάνει ότι τα μέλη μιάς κοινωνίας, μιάς συντροφιάς απλώς ανθρώπων, διά να ζουν καλύτερα αναμεταξύ τους, πρέπει εξ ανάγκης να στρέφουν τα όμματά τους εις μίαν άλλην κοινωνίαν διά να ιδούν ή τα καλά της, και να την πάρουν παράδειγμα εις το αναμεταξύ τους φέρισμον, ή τα κακά της, διά να φυλάγονται να μη πέσουν και αυτά εις τα αυτά κακά.», *Επιτ. Ρωμ., Επιλεγ.*, σ. 15.

34. Βλ. *Επιτ. Φιλίπ.*, *Επιλεγ.*, σσ. 24-25: «Η ανάγνωσις όμως του Διοδώρου, του Πλουτάρχου, του Πλάτωνος, του Πολυβίου και τ. δεν είναι έργον των πολλών, είναι των διδασκάλων και απλώς των σοφών, οι οποίοι ως από πηγήν τινα απ' αυτούς πρέπει να εξαντλούν και να ποτίζουν με αυτούς και τους άλλους διά μέσου των μεταφράσεων και μεταφορών τους». Την πεποίθησή του ότι οι αρχαίοι συγγραφείς από το πρωτότυπο είναι ακατάλληλοι για σχολική χρήση επαναλαμβάνει και στη μετάφραση του Φλώρου, αν και με πολύ πιο έντονο και απόλυτο τρόπο και χωρίς αναφορά στην (εκ)παιδευτική διάσταση της μετάφρασής τους: «Καταλαμβάνει τινάς πολλά καλά ... πόσον μωρολογούν εκείνοι οπού λέγουν ότι το παιδί μου διαβάζει τον Όμηρον, το παιδί μου σπουδάζει τον Θουκυδίδη, το παιδί μου μαθαίνει τον Δημοσθένη και τ. Μήτε ο Όμηρος, μήτε ο Θουκυδίδης είναι διά παιδιά· τά παιδιά εις αυτούς δεν έχουν να μάθουν τίποτε.

Γίνεται έτσι απολύτως σαφές ότι οι δικές του ιστοριογραφικές μεταφράσεις υπακούουν πλήρως στο εκπαιδευτικό του πρόγραμμα και, ως όψιμο έργο σε απλή γλώσσα, λειτουργούν συμπληρωματικά προς τη γεωγραφική του μελέτη (τη *Γεωγραφία Νεωτερική* –για να αφήσουμε τις πραγματείες του σε αρχαΐζουσα, που εμφανώς στόχευαν στο λόγιο κοινό), σύμφωνα με την ενδεικνυόμενη κατά τον ίδιο σειρά των μαθημάτων, ώστε να προσφέρουν την απαραίτητη γνώση στο γένος. Αυτή η παιδευτική (με τη στενότερη και ευρύτερη έννοια του όρου) διάσταση παίζει σημαντικό ρόλο στην επιλογή της λατινικής ιστοριογραφίας ως μεταφραζόμενου υλικού.

Πρώτα πρώτα η σύσταση του Φιλιππίδη ότι «ένας σοφός μας δεν πρέπει να αμελή την λατινικήν γλώσσαν» (Επιτ. Φιλип., Προλεγ. [σ. 3]) εισάγει μια άλλη σημαντική μάθηση πλάι στην ιστορία. Η διατύπωσή του μπορεί να επιβεβαιώνει τις προηγούμενες διαπιστώσεις για τη θέση των λατινικών στα σχολεία, εάν κυριολεκτεί ως προς το ποιοι τα σπουδάζουν («οι σοφοί»)³⁵ και ασφαλώς υπονοεί ότι τα λατινικά δεν είναι απαραίτητα ως γενική γνώση των μαθητών, παρά μόνον ίσως εκείνων που θα ακολουθήσουν ανώτερη μόρφωση, γιατί οι υπόλοιποι μπορούν να τα μάθουν από μεταφράσεις, όπως οι δικές του.³⁶ Άλλωστε ο αμέσως επόμενος συλλογισμός του για την τριπλή χρησιμότητα των λατινικών –η οποία έγκειται στο ότι (α) συμπληρώνουν τα κενά που έχουμε από τους αρχαίους έλληνες συγγραφείς,³⁷ (β) ωφελούν «εις τες επιστήμες, τες φυσικές μάλιστα» (ό.π.) και (γ) διευκολύνουν την εκμάθηση της ιταλικής και γαλλικής γλώσσας –καταλήγει με την, περίεργη για τη θέση της, εξομολόγηση: «αυτή είναι η αιτία οπού μετάφρασα και εγώ τα σωζόμενα του Τρόγου εις την επιτομήν» (ό.π. [σ. 4]). Με αυτό δεν εννοεί φυσικά τους δύο τελευταίους λόγους που προανέφερε, εφόσον αυτοί προϋποθέτουν τη λατινογλωσσία, της οποίας την εκμάθηση υποκαθιστά ή

Ο Όμηρος, ο Πλάτων και οι λοιποί παλαιοί συγγραφείς είναι διά τους σοφούς καλοί και όχι διά νέους οπού ακόμα δεν έμαθαν εκείνα οπού κοινώς πρέπει να σπουδάζονται, εκείνα οπού ανάφερα ανωτέρω.» (Επιτ. Ρωμ., Επιλεγ., σ. 19). Η προσήλωση του Φιλιππίδη στη θέση ότι η μελέτη της αρχαίας γραμματείας είναι δουλειά «των σοφών» παραπέμπει σε γνωστές ιδέες του Τζων Λοκ, όπως επισημαίνει η Argyroulos, ό.π. (σημ. 30), σ. 97 σημ. 29.

35. Ο ίδιος ο Φιλιππίδης πρέπει να έμαθε λατινικά μετά τα 25 χρόνια του, όταν βρέθηκε στο Βουκουρέστι (1780) και στο Ιάσιο (από το 1784).

36. Όπως ακριβώς υποστήριξε για τον τρόπο πρόσληψης των αρχαίων ελληνικών αλλά και για το καθήκον των σοφών, βλ. παραπάνω σημ. 34. Ως προς αυτό θα ήταν συνεπής μαθητής του Καταρτζή, που διεκρήσσε: «πρέπει να ενώσομεν την δύναμίν μας πολλοί, ήτοι οι σοφοί μας να μεταφράζουν εκ συμφώνου από τα ελληνικά και τα φράγκικα εις τα ρωμαϊκά με την ιδίαν φυσικήν τους γραμματικήν και ευγλωττίαν» –το παράθεμα από τον Δημαρά, ό.π. (σημ. 8), σ. 151 = Βαρμάζης, ό.π. (σημ. 3), σ. 62.

37. «Επειδή βέβαια ο Τρόγος από τον Θεόπομπον πήρε και την ύλην και την επιγραφήν της ιστορίας του, και την εξακολούθησε ύστερα έως εις το τέλος της μακεδονικής αρχής, από άλλους ιστορικούς, Έλληνας βέβαια· επειδή τότε οι ρωμάνοι μετάφραζαν, δεν έφραζαν σχεδόν», Επιτ. Φιλип., Προλεγ. [σ. 3].

καταργεί η μετάφραση· μόνον τη σχέση του έργου με την ελληνική ιστορία μπορεί να εννοεί εδώ, και αυτό υποδεικνύει την ευρύτερη παιδευτική σημασία της μετάφρασης καθεαυτήν και το χρέος «των σοφών». Φαίνεται μάλιστα ότι ο Φιλιππίδης προσδίδει μια αίσθηση επείγοντος στο εγχείρημά του, όταν στη συνέχεια ζητεί την κατανόηση του αναγνώστη, επειδή έκανε απλώς μετάφραση χωρίς φιλολογικές παρεμβάσεις, γιατί αφενός δεν ήταν ο αρμοδιότερος και αφετέρου δεν το επέτρεπαν οι περιστάσεις: «εμένα μήτε αι περιστάσεις με συγχωρούσαν· πλην έκρινα εύλογον να επισημειώσω αρκετά, νύττοντας τον αναγνώστην με αυτά εις το να προσέχει εις τον κατά πρώτον λόγον σκοπόν της ιστορίας» (ό.π., [σ. 4]). Αυτή η ύστατη κουβέντα των Προλεγομένων του Φιλιππίδη αποκαλύπτει τον απώτερο στόχο του: να συμβάλει άμεσα στην καλλιέργεια της ιστορικής γνώσης και κρίσης του αναγνώστη, που αποτελούσαν σημαντικές έργοιες των νεότερων εκπροσώπων του Διαφωτισμού.³⁸

Μια ιδιαίτερη πτυχή αυτής της ανάπτυξης της ιστορικής συνείδησης είναι η επανασύνδεση του νεότερου ελληνισμού με το ένδοξο παρελθόν του, την ελληνική αρχαιότητα, η οποία θαυμαζόταν και στην Ευρώπη και μπορούσε να λειτουργήσει τονωτικά για το φρόνημα των συγχρόνων (βλ. Δημαράς, ό.π. (σημ. 8), σσ. 160-161). Η ανάδειξη του αρχαιοελληνικού μεγαλείου, ιδίως της δημοκρατικής Αρχαιότητας, ήταν μέλημα και του Φιλιππίδη, και στο πλαίσιο αυτής της ωφελιμιστικά προβαλλόμενης εθνικής υπερηφάνειας πρέπει να κατανοηθούν τόσο οι μεταφραστικές επιλογές του όσο και πολλά από τα σχόλιά του. Η μεν ιστορία του Τρόγου/Ιουστίνου με την κυρίαρχη ελληνική θεματική είναι εμφανές πώς εμπίπτει στη λογική αυτή, αλλά το σχόλιο για την εξάρτηση ή και καταγωγή των Ρωμαίων από τους Έλληνες με αποκορύφωμα την απαξιωτική κρίση «επειδή τότε οι Ρωμάνοι μετάφραζαν, δεν έφραζαν σχεδόν» (βλ. το κείμενο στη σημ. 37) είναι συντονισμένο με την άποψη που είδαμε να εκφράζει και ο Δούκας (βλ. παραπάνω σσ. 113-114 –ασχέτως των διαφορετικών γλωσσικών επιλογών το πάθος της εθνικής ανάτασης είναι κοινό σε αρχαϊστές και νεοτεριστές). Ο Φιλιππίδης θα ενισχύσει την επιχειρηματολογία για τη συγγένεια Ρωμαίων και Ελλήνων³⁹ –και συνεπώς για την ωφέλεια της λατινικής ιστοριογραφίας

38. Ο Δημαράς, ό.π. (σημ. 8), σ. 158 σημειώνει ότι στη μετάφραση του έργου *Ιστορία του παρόντος πολέμου αναμεταξύ Ρουσίας και της Οθωμανικής Πόρτας* (έκδοση 1770-1773) «βλέπουμε να αναπτύσσονται και η θεωρία της ιστορίας, “ο σκοπός της ιστορίας”, “το χρέος του ιστορικού”».

39. Βλ. επίσης Φιλιππίδης, *Επιτ. Φιλ.*, σ. 44 σημ. 1 (σχόλιο στο *Phil.* 2.6.2) «Οι Ρωμάνοι και αυτοί ήταν τρόπον τινά μία αποικία ελληνική», σ. 457 σημ. 1 (σχόλιο στο *Phil.* 31.6.10) «επειδή και αυτοί [scil. οι Ρωμαίοι] σχεδόν Έλληνες ήταν», Φιλιππίδης, *Επιτ. Ρωμ.*, σ. 27 σημ. 1 (σχόλιο στο *Φλώρ.* 1.11.4) «θεωρούσαν άρα [scil. οι Ρωμαίοι] τον εαυτόν τους ως Έλληνας»· βλ. και Παππάς, ό.π. (σημ. 2) σ. 153, σημ. 900.

για τους σύγχρονους του Έλληνες– με δύο άλλες πεποιθήσεις του: (α) ότι η λατινική γλώσσα έχει τις ρίζες της στην αιολική (βλ. Παππάς, σ. 153, σημ. 902), την οποία ο ίδιος θεωρεί βάση και της ομιλούμενης ελληνικής γλώσσας, της «αιολοδωρικής» όπως την ονομάζει, ακολουθώντας τον Αθανάσιο Χριστόπουλο, σε αντίθεση προς την «αττική» που είναι, κατ' αυτόν, η γλώσσα των αρχαίων, και (β) ότι η ρωμαϊκή ιστορία δεν είναι ξένη προς τους Έλληνες, αφού η Κωνσταντινούπολη είναι η Νέα Ρώμη, και έτσι ο σουλτάνος βρίσκεται στην ίδια γραμμή ηγεμόνων που άρχισε από τον Αύγουστο και συνεχίστηκε με τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου. Στο ζήτημα αυτό αφιερώνει το τελευταίο τμήμα (σσ. 19-32) του «Εισαγωγικού προλόγου» (= *Επιτ. Ρωμ.*, Προλ.) τον οποίο προτάσσει στη μετάφραση του Φλώρου και στον οποίο ενσωματώνει έναν κατάλογο όπου παρουσιάζει «ως κλίμακα αναβάσεως τούς κατά καιρόν αυτοκράτορας, τόσον εις την νέαν Ρώμην όσον και εις την παλαιάν» (σσ. 20-21): αρχίζοντας δηλαδή από τον Σουλτάνο Μαχμούτ Β' (από το 1808) παραθέτει με αντίστροφη σειρά τους προκατόχους του, σημειώνοντας δίπλα σε καθέναν τη χρονολογία ανόδου του στον θρόνο, και πηγαίνει πίσω (ή «ανεβαίνει» κατά τον ίδιο τον Φιλιππίδη) έως τον πρώτο αυτοκράτορα της παλαιάς Ρώμης, τον «Οκτάβιον Καίσαρα»· ταυτόχρονα με υποσελίδια σχόλια δίνει διάφορες πληροφορίες για όποιον από αυτούς κρίνει απαραίτητο. Το ιστορικό αυτό σχήμα, που φαίνεται ότι αντιμετωπιζόταν με επιφυλάξεις ήδη στην εποχή του Φιλιππίδη,⁴⁰ αν μη τι άλλο δικαιολογεί την απόφαση του λογίου να μεταφράσει ένα εγχειρίδιο ρωμαϊκής ιστορίας, ώστε να συμπληρώσει την εργασία που άρχισε την προηγούμενη χρονιά με την έκδοση της μετάφρασης των Φιλιππικών: εφόσον η Ρώμη είναι συνέχεια της αρχαίας Ελλάδας, τα δύο έργα προσφέρουν ένα πανόραμα της αρχαίας ιστορίας,⁴¹ αυτής που καθόρισε τη μοίρα του νεότερου κόσμου λόγω «της μεγάλης μεταβολής οπού προξένησε εις τον κόσμον το καλυβοπήγιον των ανεστίων και πλανήτων», όπως αποκαλεί τη Ρώμη (ό.π., σ. 20).⁴² Με τον τρόπο αυτόν ακόμη και η

40. Ο Φιλιππίδης ο ίδιος μιλάει για αντιρρήσεις ή διαφορετικές απόψεις: «αφήνοντας τες φαντασιοκοπίες τινών, οπού αφήνουν παρά λόγον αυτήν την κλίμακα και παραστρατίζουν παρά χορδήν παντάπασι· αφήνοντας, λέγω, τούς κλιμακοθραύστας», *Επιτ. Ρωμ.*, Προλ., σ. 21

41. Τα Φιλιππικά καλύπτουν πολύ μεγαλύτερο μέρος της αρχαίας ιστορίας από όσο δηλώνει ο τίτλος τους, αφού αφιερώνουν το 1ο και μέρος του 2ου βιβλίου σε μια επισκόπηση της ιστορίας των λαών της Ανατολής (Ασσυρίων, Σκυθών, Λυδών, Μήδων), συνεχίζουν με μια θεώρηση της πριν από την άνοδο των Μακεδόνων ελληνικής ιστορίας και, έπειτα από τη δράση του Φίλιππου και του Αλέξανδρου, προχωρούν έως την εποχή των ελληνοιστικών βασιλείων καλύπτοντας και τους Καρχηδονιακούς πολέμους και μέρος της ρωμαϊκής ιστορίας.

42. «Επειδή, αν δεν ήταν Ρώμη, και όχι απλώς Ρώμη, αλλά κοσμοκράτωρ Ρώμη, μήτε Κωνσταντινούπολις έμελλε να είναι· μήτε οι σουλτάνοι τώρα έμελλαν να βλέπουν τα πλοία οπού εμβαίνουν και εβγαίνουν συχνά από τον Βόσπορον· και τούτης της θέας το ληστροκαλυβοπήγιον,

Επιτομή των Ρωμαϊκών δεν ανταποκρίνεται απλώς στην ευρύτερη ωφέλεια που κατά τον Φιλίππιδη έχει η ιστορία (βλ. παραπάνω σημ. 32), αλλά υπηρετεί και την τόνωση της ιστορικής συνείδησης των Ελλήνων, όπως απερίφραστα και αφοριστικά δηλώνει εξ αρχής ο «Εισαγωγικός πρόλογος» του έργου (σ. 5): «Αν είναι μάθημα αναγκαίον εις ένα παιδευμένον μας μετά την ιστορίαν του τόπου μας, τούτο είναι, αναμφίβολα και αναντίλογα, η ιστορία του ρωμαϊκού λαού».

Η προηγούμενη συζήτηση επιχείρησε να σκιαγραφήσει και να κατανοήσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελέστηκαν οι δύο φιλιππίδεις μεταφράσεις λατινικών ιστοριογραφικών έργων. Η αγωνία για την ανανέωση και τον εξορθολογισμό της παιδείας· το αίτημα για διάδοση της γνώσης με τη χρήση της απλής γλώσσας του λαού και η πίστη στην αξία της μετάφρασης για την ικανοποίηση του αιτήματος αυτού⁴³ η λατινομάθεια

που έγινε είναι τώρα 25 αιώνας, είναι η αιτία. Η ηθική μορφή της Ευρώπης ακόμα έμελλε να είναι πάντα διαφορετική», *Επιτ. Ρωμ.*, Πρωλ., σ. 20.

43. Τη μετάφραση ως κύριο δίαυλο μετακίνησης των επιστημών και γραμμάτων της Δύσης κατά τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό υπέδειξε και ανέδειξε στις μελέτες του ο Κ. Θ. Δημαράς. Έκτοτε, και παρά τις πολλές ελλείψεις που ακόμη παραμένουν ως προς τη γνώση των ιδίων των κειμένων (βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Ελληνικές μεταφράσεις στον 18ο αιώνα: “Μετα - δοτικές ή προδοτικές;” - “Πιστές και άσχημες” - “Απιστες και όμορφες”», στο *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης, Πρακτικά Ημερίδας* [24 Μαΐου 1997], Θεσσαλονίκη 1998, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, σσ. 25-46, στις σσ. 27-29), το ζήτημα αποτέλεσε συχνά αντικείμενο επιμέρους και ποικιλότροπων προσεγγίσεων (π.χ. ο Βασ. Κουτσιβίτης, *Θεωρία της Μετάφρασης*, Αθήνα 1994, εντοπίζει στην περίοδο αυτή την «Αρχαιολογία της μεταφρασσιολογίας στην Ελλάδα», σσ. 97-116, ενώ ο Βαρμάζης, ό.π. (σημ. 3), σσ. 96-113, εξετάζει την εκπαιδευτική διάσταση της μετάφρασης και γι' αυτό ενδιαφέρεται κυρίως για τη στάση έναντι της αρχαίας γραμματείας), αλλά συνολικότερη θεώρηση επιτρέπουν τα πρόσφατα βιβλία της Άννας Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, σσ. 77-179, όπου η συγκέντρωση παλαιότερων αυτόνομων άρθρων της φωτίζει πολύπλευρα το φαινόμενο, και κυρίως της Στέσης Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, Αθήνα 2010 [INE/EIE 115], σσ. 329-440, η οποία αφιερώνει το τρίτο μέρος της εντυπωσιακής της μελέτης στη μετάφραση ως «Δεσπόζουσα μορφή του διαλόγου με τις ξένες γραμματείες». Είναι αλήθεια ότι και οι δύο αυτές εργασίες πραγματεύονται τη μεταφραστική παραγωγή που εξελληνίζει κείμενα της σύγχρονης ευρωπαϊκής και όχι της αρχαίας γραμματείας, αλλά τόσο η παρουσίαση των θεωρητικών απόψεων που υποστηρίζουν το εγχείρημα των εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού όσο και η συστηματική ιχνηλάτηση τεχνικών και όψεων της μεταφραστικής τους πράξης, όπως και η συζήτηση του ερευνητικού status βάσει των ερμηνευτικών απόψεων και προτάσεων νεότερων μελετητών, ορίζουν το πλαίσιο του συνόλου αυτής της δραστηριότητας, που δεν μπορεί να το αγνοήσει οποιαδήποτε άλλη σχετική διερεύνηση. Μια αντίστοιχα συστηματική και πολύπλευρη εξέταση των μεταφράσεων από κείμενα της αρχαιότητας (ιδίως της ελληνικής), που παραμένει ζητούμενη, θα συμπλήρωνε την εικόνα και ίσως θα έδειχνε κάποιες διαφορετικές πρακτικές ή προσεγγίσεις, και με αφορμή το παράδειγμα του Φιλίππιδη θα κάνω κατά τόπους κάποιες σχετικές επισημάνσεις. Γενικά όμως δεν λείπουν οι αναλογίες με τη μεταγλώττιση ευρωπαϊκών έργων, και θα σταθώ εδώ στην τυπολογία της βιβλιογραφικής ταυτότητας των μεταφράσεων, όπως την ορίζει Αθήνη σ. 347 κ.ε., με παράδειγμα την *Επιτομή των Φιλιππικών* και των

ως μέσο ουσιαστικής κατανόησης του δυτικού πνεύματος και κατάκτησης των φυσικών επιστημών· η καλλιέργεια της ιστορικής γνώσης και κρίσης ως προϋποθέσεων της εθνικής αυτοσυνειδησίας· ο απώτατος, τέλος, στόχος, ο φωτισμός του Γένους – όλα από κοινού είναι παράγοντες που ευνόησαν και καθόρισαν τη δεξίωση της λατινόγλωσσης ιστοριογραφίας, αλλά ταυτόχρονα (και στον βαθμό που αποκαλύπτουν μια ιδεολογική προκατάληψη για την ανάληψη και στόχευση του εγχειρήματος) συνιστούν επίσης απαράγραπτες παραμέτρους της ίδιας της μεταφραστικής πράξης, του τρόπου με τον οποίο εργάστηκε ο Φιλιππίδης για να υλοποιήσει το σχέδιο της εξελληνισμένης έκδοσης των δύο έργων. Στη συνέχεια θα επικεντρωθώ ακριβώς στην, κατ' ανάγκη αδρή και επιλεκτική, διερεύνηση της μεταφραστικής εργασίας του Φιλιππίδη, η οποία εκτός της κυρίως μετάφρασης συμπεριλαμβάνει τα ποικίλα υποσελίδια σχολιά του. Θα περιοριστώ σε δύο μεταφραστικά δείγματα: το πρώτο από αυτά έχει το πλεονέκτημα ότι επιτρέπει τη σύγκριση δύο διαφορετικών αποδόσεων εκ μέρους του Φιλιππίδη του ίδιου λατινικού χωρίου, ενώ το δεύτερο δίνει τη δυνατότητα παρακολούθησης της εργασίας του μεταφραστή σε μία τυχαία εκτενή ενότητα από το έργο του Φλώρου.

Ρωμαϊκών του Φιλιππίδη (βλ. τα πλήρη στοιχεία των μεταφράσεων αυτών στις σημ. 15 και 28 αντίστοιχα· πρβ. επίσης τα σχετικά στοιχεία των ανάλογων έργων του Δούκα, σημ. 25, και του Μάκολα, σημ. 15, καθώς και της χειρόγραφης μετάφρασης του Ζαβίρα, σημ. 10): δήλωση της διαγλωσσικής μεταφοράς με τον ρηματικό της τύπο «μεταγλωττισθείσα» (Φιλ.), «μεταφρασθείσα» (Ρωμ.), αναγραφή της μεταφραζόμενης γλώσσας «εκ του λατινικού» (Φιλ.), «εκ του ρωμαϊκού» (Ρωμ.), προσδιορισμός της μεταφραστικής γλώσσας «εις την αιολοδωρικήν ελληνικήν διάλεκτον» (Φιλ. και Ρωμ.), πρβ. Αθήνη, αυτ., σσ. 347-350· δήλωση της συγγραφικής πατρότητας με εξελληνισμό του ξένου συγγραφέα σε πτώση γενική και εκφορά του τίτλου (Αθήνη, αυτ., σσ. 351, 360) «Επιτομή των Φιλιπικών του Πομπηίου Τρόγου», «Φλόρου Επιτομή των Ρωμαϊκών»· η παρουσία του μεταφραστή (Αθήνη σσ. 361-8) «παρά του αποπειρογράφου της Ρουμουνίας». Αυτά τα τυπικά στοιχεία είναι προφανούς σημασίας για τη σύσταση της εκάστοτε μεταφραστικής εργασίας, αλλά και για την υποβόσκουσα μεταφραστική ιδεολογία, καθώς, όπως προτείνει η Αθήνη, αυτ., σσ. 377-383, συμμετέχουν σε ένα «παρακειμενικό παιχνίδι [που] έχει τον χαρακτήρα μιας σκηνοθεσίας που αποβλέπει στην προβολή της αξιοπιστίας της μετάφρασης και του μεταφραστή». Η παρουσία τους στις μεταφράσεις του Φιλιππίδη (και άλλων) από τα λατινικά δείχνει ότι και αυτές εμπίπτουν στην κοινή ευρύτερη μεταφραστική αντίληψη της εποχής, αν και για προφανείς λόγους στην περίπτωση της αρχαίας γραμματείας δεν χρειάζεται να ακολουθηθεί η συνήθης στις μεταφράσεις ευρωπαϊκών έργων απόκρυψη ή παραλλαγή της ταυτότητας του συγγραφέων τους ή και του τίτλου τους (Αθήνη, αυτ., σσ. 351-61). Η μόνη φιλιππίδεια ιδιαιτερότητα, αν παραβλέψει κανείς τη ρευστότητα ως προς τους όρους (για το μεταφραστικό ρήμα και τη μεταφραζόμενη γλώσσα) που χρησιμοποιούνται ή τη σειρά καταγραφής συγγραφέα και τίτλου, είναι η αυτοσύστασή του ως «αποπειρογράφου της Ρουμουνίας»· μολοντί τεχνικά πρόκειται για παράδειγμα «συγκαλυμμένης αφάνειας» του μεταφραστή (Αθήνη, αυτ., σσ. 365 κ.ε.), ήταν μάλλον προφανής η ταύτιση με τον Φιλιππίδη, ο οποίος, όπως εύστοχα προτείνει ο Παππάς, ό.π. (σημ. 2), σ. 28, ήθελε με αυτό το ψευδώνυμο να διαφημίσει τα δύο έργα του για τα οποία ήταν υπερήφανος (την «Ιστορία και το Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας» και την «Απόπειρα αναλύσεως του νοουμένου»).

1ο ΔΕΙΓΜΑ

Ο Φιλιππίδης μεταφράζει δύο φορές, σε δύο σημεία άσχετα μεταξύ τους, το ίδιο, πολύ μικρό πράγματι, χωρίο από τα Φιλιππικά σχετικά με την καταγωγή των Αθηναίων (*Phil.* 2.6): αρχικά στη φυσική του θέση, μέσα στην ιστοριογραφική αφήγηση του Τρόγου/Ιουστίνου (= Κείμ. Α παρακάτω), και αργότερα στην *Επιτομήν των Ρωμαϊκών* του Φλώρου, όπου ο προτασσόμενος «Εισαγωγικός πρόλογος του μεταφραστού» φιλοξενεί το ίδιο το λατινικό χωρίο με ελληνική απόδοση (= Κείμ. Β παρακάτω), η οποία δεν αναπαράγει την προγενέστερη εκδοχή, παρά συνιστά άλλη μεταφραστική απόπειρα με αρκετές αποκλίσεις από την πρώτη.

quia non, ut ceterae gentes, a sordidis initiis ad summa crevere· soli enim, praeterquam incremento, etiam origine gloriantur. Quippe non advenae, neque passim collecta populi colluvies originem urbi dedit (*Phil.* 2.6.4 = Graevius 1701, σ. 61)⁴⁴

Κείμ. Α

επειδή αυτοί ανέβηκαν εις αυτόν τον κολοφώνα της δόξης, αρχίζοντας όχι από ρυπαρές αρχές, καθώς άλλοι. Μόνοι καυχώνται τόσον διά την αύξησίν τους, όσον και διά την αρχαιότητά τους, μήτε απ' εδώ και απ' εκεί μαζωμένα αποπλύματα λαών έδωσαν αρχήν εις την πόλιν.

Επιτ. Φιλ., σσ. 43-45

Κείμ. Β

επειδή (οι Αθηναίοι) δεν έφθασαν εις τον κολοφώνα της δόξης, καθώς άλλα γένη, από ρυπαρές αρχές. Μόνοι οι Αθηναίοι ημπορούν να καυχηθούν και διά τας προόδους των, και διά την αρχεγονίαν τους, ωσάν οπού οι πρώτοι κάτοικοι των Αθηνών δεν ήταν εις την αράδα, ως έτυχε, ξενομαζώματα. δεν ήταν λαός μαζωμένος ως νεροξεπλύματα εις ένα μέρος.

Επιτ. Ρωμ., Προλ., σ. 8

44. Σημειώνω εδώ τις εκδόσεις των έργων του Τρόγου και του Φλώρου από τον Graevius και τον Duker που πιθανότατα είχε υπόψη ο Φιλιππίδης (βλ. παρακάτω σημ. 51) και χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία. Τρόγος / Ιουστίνος: Graevius 1701 = *Justini Historiae Philippicae. Ex nova recensione Joannis Georgii Graevii cum ejusdem castigationibus. ... Editio quarta prioribus auctior et emendatior*, Λάντεν 1701. Φλώρος: Graevius 1702 = *L. Annaei Flori Epitome Rerum Romanarum Ex recensione Jo. Georgii Graevii cum ejusdem annotationibus longe auctioribus. Accessere notae integrae Cl. Salmasii, Jo. Freinshemii, & Variorum* Άμστερνταμ 1702 (1η έκδ. 1680)· Duker 1722 = *L. Annaei Flori Epitome Rerum Romanarum cum integris Salmasii, Freinshemii, Graevii et selectis aliorum animadversionibus, recensuit, suasque adnotationes addidit Carolus Andreas Dukerus*, Λάντεν 1722· Duker 1744 = *L. Annaei Flori Epitome Rerum Romanarum ... Editio altera auctior et emendatior*, Λάντεν 1744. Επίσης καταγράφηω εδώ τα στοιχεία της έκδοσης του Φλώρου από τον Lemaire 1827 (βλ. παρακάτω σημ. 51 και 53): *Lucii Annaei Flori Epitome Rerum Romanarum Item Lucii Ampelii Liber Memorialis quibus selectas variorum notas, indicem Freinshemianum, et novam passim interpretationem subjunxit* N. E. Lemaire, Παρίσι 1827. Όλες οι προαναφερθείσες εκδόσεις είναι ηλεκτρονικά διαθέσιμες στο Google Books.

Ο αναγνώστης εύκολα διαπιστώνει ότι καμία από τις δύο εκδοχές δεν συνιστά ό,τι συμβατικά θα ονομάζαμε «κατά λέξη μετάφραση»: ούτε υπάρχει κάποια μεγάλη διαφορά στην απόσταση καθεμίας μετάφρασης από το λατινικό πρωτότυπο, έστω και αν η έκταση του Κειμ. Β αφήνει αρχικά την εντύπωση ότι απομακρύνεται από το μεταφραζόμενο χωρίο περισσότερο από ό,τι το Κειμ. Α. Συγκεκριμένα:

– και στα δύο μεταφράσματα παρατηρούνται παραλείψεις ή αλλαγές που καθιστούν βραχύτερες τις διατυπώσεις του πρωτοτύπου: στο Α παραλείπεται το *gentes*, και έτσι αποδίδεται γενικόλογα («καθώς άλλοι») η φράση *ut ceterae gentes*, την οποία συντηρεί ακριβώς το Β («καθώς άλλα γένη»). επίσης στο Α μένει αμετάφραστο το *quippe non advena*, ενώ στο Β αποδίδεται με μια ελευθερία η οποία συμβάλλει στη μεγαλύτερη έκταση του μεταφράσματος (βλ. παρακάτω): στο Β, από την άλλη πλευρά, δεν υπάρχει εμφανής απόδοση για το *passim* (= «απ' εδώ και απ' εκεί» στο Α), ενώ η καταληκτική φράση *originem urbi dedit* μόλις διακρίνεται πίσω από το περικεκομμένο και αόριστο «εις ένα μέρος», σε αντίθεση προς την πιστή απόδοση του Α («έδωσαν αρχήν εις την πόλιν»).

– και τα δύο μεταφράσματα φιλοξενούν προσθήκες σε σχέση με το πρωτότυπο, είτε μικρότερες, όπως το Α τη μτχ. «αρχίζοντας» και το Β τη συμπληρωματική επεξηγήση «οι Αθηναίοι» («μόνοι οι Αθηναίοι» αντί του απλού «μόνοι», όπως στο Α = *solii*), είτε μεγαλύτερες, όπως το Β την εκτενή απόδοση του *quippe non advena* (βλ. παρακάτω).

– και στα δύο κείμενα παρατηρούνται ενδιαφέρουσες μεταφραστικές επιλογές, είτε κοινές είτε διαφορετικές, που, ακόμη και όταν αποκλίνουν από την ευθεία ή και αναγκαία μεταγλώττιση των λατινικών, εμφανώς στοχεύουν σε ένα επιτυχές αποτέλεσμα ως προς τα ελληνικά: η κοινή περίφραση «εις τον κολοφώνα της δόξης» για το «μονολεκτικό» *ad summa* ερμηνεύει και καθιστά σαφέστερη τη διατύπωση του πρωτοτύπου· στο Β η περιφραστική απόδοση «ημπορούν να καυχηθούν», ενώ σημασιολογικά δεν απέχει από το μονολεκτικό και ακριβές «καυχώνται» (του Α = *gloriantur*), δίνει σαφώς διαφορετικό τόνο από τη ρητορική αυστηρότητα εκείνου, έναν τόνο πλησιέστερο προς τη λογική του απλού λόγου («έχουν το δικαίωμα να καυχηθούν»): την ίδια ζωντάνια αναδεικνύουν και οι ομοειδείς φράσεις «μήτε απ' εδώ και απ' εκεί μαζωμένα αποπλύματα λαών έδωσαν αρχήν εις την πόλιν» (Α) ~ «δεν ήταν λαός μαζωμένος ως νεροξεπλύματα εις ένα μέρος» (Β), κυρίως χάρη στην ισχυρή εντύπωση που επιτυγχάνουν τα, λιγότερο ή περισσότερο δημώδη, παραστατικά σύνθετα «αποπλύματα» και «νεροξεπλύματα», τα οποία αποτυπώνουν την ετυμολογική δύναμη του *colluvies* (< *colluo* = ξεπλένω)⁴⁵ – και αυτά παρά τις διαφορετικές εμφάσεις που δημιουργεί η συντακτική *variatio* στις δύο αποδόσεις αλλά και η εμφανής διαβάθμιση της «πιστότητάς» τους ως προς το πρωτότυπο.

– επίσης είναι προφανές ότι το δεύτερο μετάφρασμα συντηρεί μνήμες από

45. Αλλού η συναρμογή *colluvies hominum* (*Phil.* 5.6.6) αποδίδεται με τον νεολογισμό «ανθρωποσύρροια» (*Επιτ. Φιλίπ.*, σ. 107, βλ. Παππάς, ό.π. (σημ. 2), σ. 95), ένα από τα εντυπωσιακά σύνθετα στα οποία αρέσκεται ο Φιλιππίδης. Για τη μεταφορική χρήση του *colluvies* με απαξιωτικό τόνο σε αυτές τις περιπτώσεις βλ. το σχόλιο του *OLD* s.v. 3b («applied to a conglomeration of worthless people»).

το πρώτο («εις τον κολοφώνα της δόξης»· «από ρυπαρές αρχές»· «μαζωμένος ως νεροξεπλύματα», πρβ. «μαζωμένα αποπλύματα»· το «αρχεγονίαν» του Β απαντά στη φιλιππίδεια μετάφραση του Τρόγου ακριβώς πριν από το χωρίο μας (Κείμ. Α) ως απόδοση του *originem*, όπως εδώ του *origine*:⁴⁶ «πρέπει με ολίγα λόγια να ενθυμηθώμεν την αρχεγονίαν αυτών· επειδή αυτοί ανέβηκαν ...» ~ *raucis urbis origo repetenda est: quia non, ut ceterae gentes...*, *Phil.* 2.6.1), πράγμα εύλογο αν σκεφτεί κανείς τη μικρή χρονική απόσταση που τα χωρίζει.⁴⁷

– ταυτόχρονα παρατηρείται ποικιλία ως προς τις μεταφραστικές λύσεις των δύο κεμένων, με αποτέλεσμα αλλού το Α και αλλού το Β να συγκλίνουν προς ή να αποκλίνουν από το πρωτότυπο: «ανέβηκαν (Α) ~ έφθασαν (Β) εις τον κολοφώνα της δόξης», όπου το Α συντηρεί την αυξητική και ανοδική πορεία που δηλώνει το *crevere*: «τόσον διά την αύξησίν τους, όσον και διά την αρχαιότητά τους» (Α) ~ «και διά τας προόδους των, και διά την αρχεγονίαν τους» (Β), όπου ο πληθυντικός «προόδους» «αντισταθμίζει» τη σημασιολογική ακρίβεια του «αύξησιν» (= *incremento*), ενώ το «αρχεγονίαν» ασφαλώς αποδίδει το *origine* ακριβέστερα από ό,τι το γενικότερο «αρχαιότητα».

Αυτή η σχολαστική παρακολούθηση του μεταφραστικού λόγου έγινε για να φανεί ότι η μετάφραση δεν είναι μια τυποποιημένη και κλειστή διαδικασία, ώστε να παγιώνεται σε μία και μόνη εκδοχή. Η σύγκριση των δύο σύντομων χωρίων επιβεβαιώνει ότι οι όποιες τυπικές διαφορές δεν θίγουν

46. Ο Παππάς, ό.π. (σημ. 2), σ. 95, θεωρεί ότι «η ονοματική φράση του 2.6.1: «*urbis origo*» μεταφέρεται στην ελληνική ως «αρχεγονίαν», καθιστώντας τη γενική υποκειμενική «*urbis*» πρώτο συνθετικό του ουσιαστικού της μετάφρασης», κάτι που φαίνεται ούτως ή άλλως απίθανο, ακόμη και χωρίς το μεταφραστικό παράλληλο από το Κείμ. Β. Ας σημειωθεί επίσης ότι η φράση «με ολίγα λόγια», μολονότι μπορεί κάλλιστα να αποδίδει το *raucis*, αφού ο Φιλιππίδης συνηθίζει να εξομαλύνει τέτοιες βραχυλογίες μέσω επεξηγηματικών προσθηκών, αφήνει την υποψία ότι στο συγκεκριμένο σημείο ο μεταφραστής μπορεί να έλαβε υπόψη το σχόλιο που υποσημειώνει ο Graevius 1701: «οι παλαιότεροι είχαν *verbis* αντί *urbis*, κάτι που ίσως δεν πρέπει να απορριφθεί» («*veteres habuerunt verbis pro urbis, quod fortasse repudiari non debuit*», σ. 61). Σε κάθε περίπτωση, η λέξη *urbis* στη μετάφραση βρίσκει το αντίστοιχό της στο «αυτών» («την αρχεγονίαν αυτών»).

47. Μεταξύ των εκδόσεων των δύο μεταφράσεων μεσολάβησε ίσως λιγότερο από ένα έτος. Τον τ.α.φ. για την κυκλοφορία των Φιλιππικών αποτελεί η 26η Σεπτ. 1817, ημέρα δημοσίευσης της γερμανικής βιβλιοκρισίας στη φιλολογική εφημερίδα της Λειψίας (βλ. παραπάνω σημ. 9), αν και ο ίδιος ο Φιλιππίδης στην αλληλογραφία με τον Barbé du Bocage αναφέρεται πρώτη φορά στο βιβλίο του αυτό σε μία επιστολή της 26ης Νοεμβρίου 1817 (*Επιστ.* 97, σ. 173 Κουμαριανού, ό.π. (σημ. 7), «Je viens de faire encore imprimer deux autres ouvrages ... Le premier ouvrage est une traduction de l'Abregé de Trogus en éolodorique, c'est-à-dire dans la langue héllénique que nous parlons aujourd'hui...»), και στέλνει στον φίλο του ένα αντίτυπο μόλις τον Ιανουάριο του 1818 (βλ. *Επιστ.* 98 / 13 Φεβρ. 1818, σ. 177 Κουμαριανού, «Il y a presque un mois que je vous ai envoyé les quatre exemplaires de l'essai sur l'Analyse de la pensée et un exemplaire de la Traduction Philippicorum»). Πιθανώς τα Φιλιππικά κυκλοφόρησαν τον Ιούλιο ή Αύγουστο του 1817, ενώ η μετάφραση του Φλώρου φαίνεται ότι τυπωνόταν ήδη τον Μάιο του 1818: «C'est Monsieur Braitkopf, imprimeur et libraire ici, chez qui j'ai fait imprimer *Florus*...» (*Επιστ.* 100 / 20.5.1818, σ. 181 Κουμαριανού· βλ. και *Επιστ.* 101 / 17.7.1818, σ. 182, για την αποστολή δύο αντιτύπων στον Barbé du Bocage, «Vous trouverez dans ce paquet les deux volumes reliés de la Roumanie, deux exemplaires en bon papier brochés de *Florus* ...»).

τις γενικότερες αρχές στις οποίες ερείδεται η μεταφραστική αντίληψη και πρακτική του Φιλιππίδη· αντίθετα, υποδεικνύει ότι οι «τεχνικές» όψεις της εργασίας του έχουν δευτερεύουσα σημασία, ώστε η παθητική επισήμανση και καταγραφή τους δεν αποκαλύπτει παρά μόνον τα εργαλεία που είχε στα χέρια του ο μεταφραστής, τις δυνατότητες που μπορούσε να αξιοποιήσει. Η τελική επιλογή μπορεί να είναι διαφορετική ακόμη και στην απόδοση του ίδιου κειμένου, χωρίς αυτό να θίγει το όντως ζητούμενο: τη δυναμική του μεταφραστικού λόγου, που ενδιαφέρεται να αποδώσει όχι τα καθ' έκαστον του μεταφραζόμενου λόγου αλλά τη συνολική του αξία, και να δημιουργήσει ένα νέο, αυτόνομο κείμενο, διαθέσιμο σε αυτοτελή ανάγνωση.⁴⁸ Η λογική, η ποιότητα και η αξία του μεταφράσματος δεν μπορεί να αποτιμηθεί παρά μόνον με την ερμηνεία της λειτουργίας κάθε στοιχείου στα συμφραζόμενά του. Ενίοτε, μάλιστα, στην κατανόηση των μεταφραστικών επιλογών συμβάλλει ο ιδιαίτερος ρόλος που καλείται να παίξει το μετάφρασμα –και αυτή είναι κατά τη γνώμη μου η περίπτωση του Κεμ. Β. Θα ολοκληρώσω, λοιπόν, τη συζήτηση των δύο προηγούμενων μεταφραστικών εκδοχών σχολιάζοντας την προφανέστερη και προκλητικότερη διαφορά του Κεμ. Β, τη φράση «ωσάν οπού οι πρώτοι κάτοικοι των Αθηνών δεν ήταν εις την

48. Πρβ. εδώ την καίρια εκτίμηση του Κουτσιβίτη, ό.π. (σημ. 43), σ. 160: «Είναι προφανές όμως ότι η μεταφραστική διαδικασία δεν μπορεί να εξαντληθεί σε καταλόγους αντιστοιχιών γραμματικών τύπων, συντακτικών δομών ή λεξιλογικών συνάψεων. Οι επισημάνσεις αυτές παρά την *ad hoc* χρησιμότητά τους δεν διαφωτίζουν τη βασική πτυχή του μεταφραστικού φαινομένου που είναι η μεταφορά της νοηματικής και βιωματικής ουσίας ενός συγκεκριμένου κειμένου εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου». Η άποψη αυτή, με την οποία ο Κουτσιβίτης κλείνει την ενότητα για την αντιμετώπιση της μετάφρασης υπό την οπτική της συγκριτικής γλωσσολογίας (σσ. 158-160), αποτελεί την κριτική του για τις διαπιστώσεις του Ι. Θ. Κακριδή, *Το Μεταφραστικό Πρόβλημα*, Αθήνα ⁵1979 (από όπου παραθέτει εκτενή αποσπάσματα), σχετικά με τη μετάφραση από γλώσσες συνθετικές, όπως τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά, σε μια γλώσσα αναλυτική όπως τα νέα ελληνικά. Σε αυτή την περίφημη και θεμελιώδη μελέτη του ο μαχητικός δημοτικιστής Κακριδής θέλησε να δείξει εμπράκτως ότι τα κείμενα των κλασικών γλωσσών είναι δυνατό να μεταφερθούν στα νέα ελληνικά χωρίς να απολέσουν την ουσία και τη δύναμή τους, και προς την κατεύθυνση αυτή προσπάθησε να συστηματοποιήσει τους τρόπους και τα εργαλεία με τα οποία μπορεί να επιτευχθεί ο στόχος αυτός –ο ίδιος ομολογεί στον (γραμμένο το 1948) πρόλογό του την έλλειψη ιστορικής προοπτικής από το βιβλίο του «που θέλει να είναι συστηματικό, όχι ιστορικό». Συνεπώς ο όποιος “κανονιστικός” χαρακτήρας του πονήματος, οι οδηγίες και οι μεταφραστικές τεχνικές που προτείνει ο Κακριδής (που προέρχονται από τη, στηριγμένη σε βαθιά αρχαιογνωσία, προσωπική του εμπειρία, και θα έβρισκαν πλήρη υποστήριξη αν είχε λάβει υπόψη παλαιότερες μεταφράσεις σε δημοτική) σκοπεύουν να βοηθήσουν τον επίδοξο μεταφραστή στο έργο του, το οποίο παραμένει προσωπική δημιουργική εργασία, και όχι να τον δεσμεύουν. Με αυτή την έννοια δεν συνιστούν ούτε επαρκές κριτήριο εξέτασης ενός μεταφράσματος, παρά μόνον ως προς το αν αξιοποιεί τις δυνατότητες της δημοτικής γλώσσας και όχι ως προς το ποια είναι η συνολική μεταφραστική ποιότητα και η ιδεολογική του ταυτότητα, ώστε μοιραία κάθε μελέτη που αρκείται σε απλή καταλογογράφηση τέτοιων τεχνικών να παραμένει μηχανιστική και να περιορίζεται σε μερική θεώρηση της εξεταζόμενης μετάφρασης.

αράδα, ως έτυχε, ξενομαζώματα», που έως τώρα έμεινε ασχολίαστη.

Η πρώτη αίσθηση ίσως είναι ότι η συγκεκριμένη φράση συνιστά αυθαίρετη προσθήκη του μεταφραστή, αλλά στην πραγματικότητα αντιστοιχεί στο *quippe non advenae*, που είχε μείνει χωρίς απόδοση κατά την πρώτη μετάφραση του χωρίου (Κεΐμ. Α). Βεβαίως είναι εμφανής η διαφορά από τη λατινική φράση τόσο λόγω της ρητής (έστω και, φαινομενικά, περιττής) δήλωσης του υποκειμένου («οι πρώτοι κάτοικοι των Αθηνών»), που επαναλαμβάνει αλλά και διευκρινίζει για ποιους γίνεται λόγος, όσο και λόγω της τριπλής απόδοσης του *non advenae*: «δεν ήταν εις την αράδα, ως έτυχε, ξενομαζώματα». Εκ πρώτης όψεως θα μπορούσε κάποιος να πιστέψει ακόμη και ότι πρόκειται για εναλλακτικές μεταφραστικές λύσεις του όρου που πέρασαν από το μυαλό του Φιλιππίδη και τις κατέγραψε για να επιλέξει. Ως έχει, όμως, αυτή η συσσώρευση ομοειδών αποδόσεων στην τελική έκδοση δημιουργεί ένα εντυπωσιακό τρίκωλο το οποίο χάρη στον αξιολογικό τόνο των μελών του (κανένα από αυτά δεν διαθέτει την περιγραφική διάσταση του ακριβώς ελληνικού αντίστοιχου τού *advenae*, της λέξης «επήλυδες», αφού ακόμη και το πλησιέστερο προς αυτήν «ξενομαζώματα» λόγω του δεύτερου συνθετικού του έχει μια χροιά υποτιμητική) αφενός επιβάλλει στον αναγνώστη τους όρους που δικαιολογούν την εκτίμηση της ευγενούς καταγωγής των αρχαίων Αθηναίων και αφετέρου του υποβάλλει την ιδέα της απαξιωτικής κρίσης για την καταγωγή λαών που οι πρόγονοί τους έχουν αντίθετα χαρακτηριστικά. Στην ενίσχυση αυτής ακριβώς της ιδέας εντοπίζεται η λειτουργία της φιλιππίδεια φράσης, η οποία δεν αποτελεί απλώς αποκατάσταση της παράλειψης κατά την πρώτη μετάφραση του χωρίου.

Το Κεΐμ. Α μεταγλωττίζεται στη ροή του συνολικού λατινικού έργου, και η παράλειψη της φράσης *quippe non advenae* μπορεί να είναι τυχαία και συγγνωστή, στον βαθμό που η εργασία με ένα εκτενές κείμενο δικαιολογεί κατά τόπους κάποιες «ανώδυνες» μικροαπώλειες στοιχείων του πρωτοτύπου, όσο και αν κάτι τέτοιο αναμφίβολα αλλοιώνει το αυθεντικό νόημα.⁴⁹ Εδώ π.χ. η παράλειψη αφήνει την αξιολογική διατύπωση «μαζωμένα αποπλύματα λαών» να συνεχίζει απευθείας την αρνητικά χρωματισμένη εισαγωγική

49. Η άποψη του Παππά, ό.π. (σημ. 2), σσ. 190-194, ότι οι «παραλείψεις λέξεων και φράσεων στη μετάφραση» (όπως είναι ο τίτλος της σχετικής ενότητας) συνιστούν «μεταφραστική τεχνική» που «αποτελεί συνειδητή επιλογή» (σ. 193) του Φιλιππίδη, φαίνεται μάλλον συζητήσιμη υπό το βάρος των διαφορετικών επιλογών στις δύο αποδόσεις τού υπό συζήτηση λατινικού χωρίου, ιδίως αν εννοεί μια συγκεκριμένη και σταθερή άποψη για κάθε περίπτωση. Μάλλον έχουν να κάνουν με την ψυχολογία της στιγμής και πώς συλλαμβάνει ο Φιλιππίδης το συγκεκριμένο χωρίο, και σίγουρα οφείλονται εν πολλοίς στην αντίληψή του για την καταλληλότητα και λειτουργικότητα της απόδοσης στο πλαίσιο της μεταφραστικής γλώσσας.

δήλωση «από ρυπαρές αρχές, καθώς άλλοι» χωρίς τη μεταβατική λειτουργία που έχει το *advenae*. ωστόσο το συνολικό αποτέλεσμα ελάχιστα θίγεται, και ο αναγνώστης σαφώς κατανοεί το επιχείρημα.⁵⁰ Το Κείμ. Β, όμως, λειτουργεί σε διαφορετικό πλαίσιο, αποκομμένο μεν από την ευρύτερη ιστορική αφήγηση, αλλά επιστρατευόμενο για να υποστηρίξει το θέμα που αναπτύσσει ο μεταφραστής του Φλώρου στην αρχή του προλογικού του κειμένου: τις απαρχές της Ρώμης. Ανατρέχοντας στο έργο του Διονύσιου Αλικαρνασσεά, «του αξιολογοτέρου σωζομένου συγγραφέως διά την παλαιάν ιστορίαν της Ρώμης» (*Επιτ. Ρωμ.*, Πrol., σ. 7), ο Φιλιππίδης πληροφορεί τον αναγνώστη του ότι «λόγος κοινός κατά παράδοσιν ήταν ότι οι συνοικισταί, ή κτίσται της Ρώμης, ήταν άνθρωποι φυγάδες, αργοβάται, ανέστιοι, πλάνητες» (ό.π.), για να επισημάνει ότι αυτό είναι μια ωραιοποιημένη ή έστω αμβλυμένη εκδοχή της αλήθειας, διότι στην πραγματικότητα επρόκειτο για κάθε λογής παρανόμους και εγκληματίες, και ο Αλικαρνασσεύς «δεν θέλησε να ειπή ή να προσθήση, και φονείς, κλέπται, λησταί· επειδή μήτε έπρεπε, Έλλην μάλιστα όντας» (ό.π.). Αντίθετα, ο Τρόγος δεν είχε, κατά τον Φιλιππίδη, αντίστοιχα κωλύματα, και έτσι μπορούσε να υπαινιχθεί τις διόλου τιμητικές καταβολές του ρωμαϊκού πληθυσμού: «ο Τρόγος όμως όντας Ρωμαίος, τόλμησε πλειότερον προς την αλήθειαν. επειδή, όταν λέγει διά τους Αθηναίους, *quia non ut ceterae gentes ...* ήταν λαός μαζωμένος ως νεροξεπλύματα εις ένα μέρος [= το λατινικό χωρίο που έχει παρατεθεί πιο πάνω + η μετάφρασή του στο Κείμ. Β] τι αμφιβολία ότι εννοεί ο χαριέστατος Τρόγος εδώ, με το άλλα γένη, τους πρώτους οικιστάς της Ρώμης.» (ό.π., σσ. 7-8). Ο Φιλιππίδης, λοιπόν, χρησιμοποιεί το Κείμ. Β ως μαρτυρία που ενισχύει την προσωπική του ερμηνεία ότι πίσω από τον υπερθετικό θαυμασμό του Τρόγου για την καταγωγή των Αθηναίων λανθάνει η κριτική του (ή η επίγνωση της «πικρής αλήθειας») για τις «ποταπές» ρίζες των Ρωμαίων. Αυτή η στοχευμένη χρήση του παραθέματος εξηγεί την ανάλογη φιλιππίδεια υπέρθεση του μεταφραστικού λόγου ως προς το τι δεν ήταν οι αρχέγονοι κάτοικοι της Αθήνας: αντί της κλιμάκωσης του λατινικού προτύπου από το ουδέτερο *advenae* στο όντως υποτιμητικό *collecta alluvies*, το ελληνικό μετάφρασμα (υπερ)διπλασιάζει την αρνητική κρίση για την περίπτωση λαών που οι γενάρχες

50. Η αλήθεια είναι, άλλωστε, ότι ούτε στο συγκεκριμένο σημείο της μετάφρασης των Φιλιππικών παραιτείται ο Φιλιππίδης από την προσωπική του ερμηνεία περί αιχμής εναντίον των Ρωμαίων, καθώς στο «από ρυπαρές αρχές, καθώς άλλοι 1)», υποσημειώνει ένα σχόλιο αντίστοιχο του συμπεράσματος που συνάγει από το χωρίο στο προλογικό σημείωμα της μετάφρασης του Φλώρου: «1) Καθώς δηλαδή οι Ρωμάνοι αυτοί δεν ήταν άλλο τίποτε εις την αρχήν, παρά σαρώματα, καθάρματα, αποπλύματα καθώς τους ονομάζει και ο χαριέστατος Τρόγος· επειδή βέβαια αυτούς εννοεί. Πλην, και τέτοιοι όντας, πρέπει να τους θαυμάζομεν διά την αξιόλογον διοίκησιν οπού κατόρθωσαν να καταστήσουν ... κλπ.» (*Επιτ. Φιλίπ.*, σ. 44 σημ. 1).

τους ήταν απλώς ένας συρφετός από κάθε καρυδιάς καρύδι. Αν στο Κείμ. Α η ίδια ιδέα δηλωνόταν στο σχόλιο, απόμακρη από τη ροή της αφήγησης, τώρα βρίσκεται στην καρδιά του επιχειρήματος του Φιλιππίδη, το οποίο προβάλλει εμφαντικά η «παρανάγνωση» του *advenae*. Έτσι, ο μεταφραστής όχι μόνον ερμηνεύει το πρωτότυπό του αλλά και καθορίζει την πρόσληψή του, ειδικά αν ο αναγνώστης δεν είναι σε θέση να κατανοήσει απευθείας τον Τρόγο/Ιουστίνo από τα λατινικά και τον διαβάξει μέσα από την οπτική που του επιβάλλει το μεταφραστικό κείμενο.

2ο ΔΕΙΓΜΑ

Το ιστορικό έργο του Φλώρου, που πλέον εκδίδεται με τον τίτλο *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo* αλλά στην έκδοση που χρησιμοποίησε ο Φιλιππίδης έφερε τον τίτλο *Epitome rerum Romanarum*,⁵¹ εξού και ο τίτλος της μετάφρασής του *Επιτομή των Ρωμαϊκών*, σήμερα αντιμετωπίζεται ως ένα από τα ελάσσονος σημασίας και ποιότητας δείγματα της λατινικής ιστοριογραφίας.⁵² Αντίθετα το έργο έχαιρε μεγάλης εκτίμησης κατά την περίοδο της Αναγέννησης και έως τα μέσα του 18ου αι., σε μια εποχή κατά την οποία ήταν εξαιρετικά δημοφιλείς οι επιτομές εν

51. Η διαχωριστική γραμμή στην εκδοτική ιστορία της *Επιτομής* του Φλώρου χαράσσεται από την εύρεση και αξιοποίηση (πρώτη φορά από τον Otto Jahn στην editio Teubneriana του 1852, βλ. Paul Jal, *Florus Oeuvres*, 2 τόμοι, Παρίσι 1967, «Les Belles Lettres», σ. cxvii) του Codex Bambergensis, στον οποίο το έργο φέρει τον πρώτο τίτλο (*Epitomae de Tito Livio ...*), που έκτοτε υιοθετείται από όλους τους εκδότες ως αυθεντικός. Με τον δεύτερο τίτλο εμφανίζεται το έργο στις προ του 1852 εκδόσεις, οι σημαντικότερες εκ των οποίων είναι αυτές του Graevius (1680) και, κυρίως, του Duker (1722 και 1744), που θεωρείται η καλύτερη αυτής της εκδοτικής φάσης («*omnium optima est haec editio*» Lemaire 1827 (βλ. σημ. 44), σ. 44· βλ. και Παππάς, ό.π. (σημ. 2), σ. 182 σημ. 1043). Οι εκδόσεις και του Graevius και του Duker (βλ. σημ. 44) συνοδεύονται από πλούσιο υπομνηματισμό, όπου ενσωματώνονται σχόλια και από άλλες σημαντικές εκδόσεις της *Επιτομής* (ξεχωρίζουν αυτές του Salmasius και του Freinsheim), και κάποια από αυτές φαίνεται ότι συμβουλευτήκε ο Φιλιππίδης, πιθανότατα του Duker, όπως πιστεύει και ο Παππάς, *αυτ.*, σσ. 182-186, αν και ο ίδιος τελικά μελετά τη φιλιππίδεια μετάφραση αντιβάλλοντας με το κείμενο του Forster 1929 (51984) στη σειρά Loeb Classical Library. Εδώ οι παραπομπές γίνονται και στις δύο editiones Ducerianae, του 1722 και του 1744 –άλλωστε οι διαφορές από την editio Graeviana είναι αμελητέες.

52. Τα περιφρονητικά σχόλια του Goodyear, ό.π. (σημ. 12), σ. 894 για τον Φλώρο («είναι δύσκολο να βρεθεί κάποιος άλλος Λατίνος συγγραφέας τόσο εντελώς ανεγκέφαλος» ή «αποτελεί τη ντροπή της λατινικής λογοτεχνίας») είναι απλώς η ακραία έκφραση της γενικά αρνητικής σύγχρονης κριτικής για την ποιότητα και την ιστορική προσφορά του έργου· βλ. π.χ. τον χαρακτηρισμό του ως «elementary and miserable compiler» από τον R. Syme (σε άρθρο του 1960, όπως παρατίθεται από τον Feingold σ. 351· Mordechai Feingold, «The Humanities», στο Nicholas Tyacke [επιμ.], *The History of the University of Oxford*, vol. IV *Seventeenth Century Oxford*, Οξφόρδη 1997, σσ. 211-358), καθώς και τη συνολική αποτίμηση του W. Den Boer, *Some Minor Roman Historians*, Λάιντεν 1972, σσ. 2-5, ο οποίος με σχετικά νηφάλιο τόνο επισημαίνει τις αδυναμίες του έργου.

γένει· έτσι υπήρξε ένα από τα πλέον διαδεδομένα σχολικά αναγνώσματα τόσο λόγω της σχετικά απλής γλώσσας του και των υψηλών φιλολογικών αρετών, με τις οποίες πιστωνόταν τότε, όσο και επειδή ανταποκρινόταν στις παιδαγωγικές αντιλήψεις και τους εκπαιδευτικούς στόχους των προγραμμάτων της εποχής.⁵³ Πράγματι ο Φλώρος συντάσσει το έργο του βάσει ενός απλού ερμηνευτικού σχήματος που εξηγεί τη λαμπρή πορεία της Ρώμης ως αποτέλεσμα της αγαστής συνάρθρωσης μεταξύ της «αρετής / ανδρείας» (virtus) και της «καλοτυχίας» (fortuna): η πρώτη συνιστά την εσωτερική δύναμη του ρωμαϊκού λαού, τη γενναιότητα και την πολεμική ικανότητα που τον ώθησαν στο μεγαλείο, και η δεύτερη την εξωτερική δύναμη που βοήθησε, στις περιπτώσεις κόπωσης της virtus, ώστε να επανακάμψουν οι Ρωμαίοι και να μη διακοπεί η ιστορική τους πορεία. Η όλη ιδέα, που μοιάζει σαν να μεγεθύνει την παροιμιακή έκφραση fortuna fortis adiuvat, δεν είναι κάποιο θεωρητικό σχήμα αλλά στηρίζεται σε ευρέως αποδεκτές, ρεαλιστικές πεποιθήσεις της εποχής του Φλώρου.⁵⁴ Απλουστευτική, και προβληματική ως προς τις συνέπειες του παραλληλισμού (βλ. Goodyear, ό.π.), είναι η μεταφορική ερμηνεία της ιστορικής πορείας των Ρωμαίων βάσει της αναλογίας με την ηλικιακή

53. Αυτή είναι η εικόνα που δίνει ο αγγλόφωνος κόσμος. Βλ. π.χ. Feingold, ό.π. (σημ. 52), σσ. 351-356, για το πώς η επιλογή του Φλώρου ανταποκρινόταν στα πρότυπα της τότε εκπαίδευσης (π.χ. εμφανιζόταν ως ερανιστής του κλασικού Τίτου Λίβιου, διέθετε ρέοντα και απλό λόγο). Επίσης βλ. Freyja Cox Jensen, «Reading Florus in Early Modern England», *Renaissance Studies* 23 (2009) 659-677 για την παρουσία του Φλώρου στο πρόγραμμα της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ· από τις θετικότερες κρίσεις του 17ου αι. που παραθέτει για την ποιότητα του έργου ξεχωρίζει (όπως παρατίθεται στη σ. 659) η ενθουσιώδης άποψη του Degory Wheare από το 1685 «[A] Compendium of the Roman History written finely, plainly and eloquently ... the accurateness and brevity of it are very often wonderfull, and there are many shining Sentences like Jewels inserted here and there, both with good Judgment and truth.». Σύμφωνα με τα στοιχεία του Burke, ό.π. (σημ. 7), σσ. 136 και 138, έως το 1700 η Επιτομή του Φλώρου γνώρισε 147 εκδόσεις (114 λατινικό κείμενο και 33 μεταφράσεις), ενώ υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής κατά την 50ετία 1650-1699, όταν οι 52 εκδόσεις της την έφεραν στη δεύτερη θέση της κυκλοφορίας λατινικών κειμένων· βλ. επίσης, ειδικότερα για την Αγγλία, Ian Green, *Humanism and Protestantism in Early Modern English Education*, *St Andrews Studies* 2009, σ. 323. Τα βιβλιογραφικά στοιχεία των εκδόσεων του λατινικού κειμένου έως το 1821 δίνει ο Lemaire 1827 (βλ. παραπάνω σημ. 44) σσ. 32-46 σε έναν λεπτομερή Index Editionum L. Annaei Flori, όπου φαίνεται ότι από το 1700 έως το 1827 έγιναν ακόμη 32 εκδόσεις.

54. Το δίπολο virtus-fortuna ήταν οικείο στη φιλοσοφική σκέψη και την ιστορική ερμηνεία από την ελληνιστική εποχή και καθ' όλη τη ρωμαϊκή γραμματεία, και τα δύο μέλη του εκλαμβάνονταν συνήθως ως αντίθετες δυνάμεις. Ωστόσο, όπως έχει δείξει πειστικά ο José-Miguel Alonso-Núñez, «Die Ideologie der Virtus und der Fortuna bei Florus im Lichte der Inschriften und Münzen», *Bonner Jahrbücher* 186 (1986) 291-298, βάσει επιγραφικών και νομισματικών μαρτυριών, στα χρόνια του Φλώρου το δίπολο αυτό δεν ήταν αυθαίρετο θεωρητικό σχήμα, αλλά επιβεβαίωση της κυρίαρχης ιδεολογίας, καθώς εμφάνιζε τη virtus και τη fortuna ως δυνάμεις που συνυπήρχαν στη μορφή του Αυτοκράτορα και συνεργούσαν για να εξασφαλίσουν την ενότητα των διάφορων επαρχιών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

εξέλιξη του ανθρώπου: η περίοδος της βασιλείας ήταν η παιδική ηλικία του ρωμαϊκού λαού, όταν εδραιώθηκε στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τη Ρώμη [«την πρώτην του ηλικίαν, την παιδιότητά του, την ευρίσκει τινάς υπό τους βασιλείς, διακοσιαπεντηκονταετή περίπου. Εις αυτόν τον χρόνον ο ρωμαϊκός δήμος πάλαιε τριγύρω εις την Ρώμην την μητέρα του», *Επιτ. Ρωμ.*, σ. 2]. Τα χρόνια από τους πρώτους υπάτους και την εγκαθίδρυση της *respublica* έως το 264 π.Χ. («έως εις τους υπάτους Άππιον Κλαύδιον και Κόϊντον Φούλβιον», ό.π.) αντιστοιχούν στη σφριγηλή νεότητα, κατά την οποία οι Ρωμαίοι κυριάρχησαν σε όλη την Ιταλία· στη ρωμαλέα ανδρική ηλικία του (από την απόβαση στη Μεσσήνη και τον Α΄ Καρχηδονιακό πόλεμο «έως εις τον Αύγουστον Καίσαρα») ο ρωμαϊκός λαός «υπόταξε όλην την οικουμένην» (ό.π., σ. 3), αλλά κατά τους χρόνους των αυτοκρατόρων ο ρωμαϊκός λαός αδράνησε ως γέρων, έως ότου «υπό τον αυτοκράτορα Τραϊανόν» ξαναβρήκε τις δυνάμεις του και γνώρισε μια δεύτερη νεότητα. Καθώς η εξιστόρηση του Φλώρου λήγει στον Αύγουστο, δεν μπορούμε να ξέρουμε πώς ακριβώς εννοούσε την εξασθένηση των αυτοκρατορικών χρόνων ούτε, κυρίως, πώς αντιλαμβάνοταν τη συνέπεια της προτεινόμενης εξελικτικής πορείας, η οποία φυσιολογικά οδηγεί σε μααρασμό και θάνατο, αλλά εδώ φαίνεται να υιοθετεί την προοπτική της ανάστασης. Εν πάση περιπτώσει η περιοδολόγησή του με τις τρεις μεγάλες τομές έως τον Αύγουστο αποτελεί και εύληπτη και εύλογη σχηματοποίηση της ρωμαϊκής ιστορίας βάσει της διά των πολέμων επέκτασης της Ρώμης, πράγμα που οδηγεί σε δύο άλλα πιο σημαντικά ποιοτικά χαρακτηριστικά του έργου του: το θέμα και το ύφος.

Η ιστοριογραφική αφήγηση του Φλώρου παρακολουθεί το μεγαλείο της Ρώμης όπως διαγράφεται από τη στρατιωτική δράση, από τους πολέμους με τους οποίους οι Ρωμαίοι επιβλήθηκαν στους γειτονικούς λαούς, εξαπλώθηκαν στην Ιταλία και τελικά κυριεύσαν τον κόσμο. Αυτή η θεματική επιλογή συνδυάζεται με τη ρητορική του πανηγυρικού· διότι ο Φλώρος δεν αρκείται στην, προσήκουσα σε ιστοριογράφο, τριτοπρόσωπη αφήγηση και περιγραφή γεγονότων, αλλά εμπλέκεται προσωπικά, σχολιάζοντας τα γεγονότα και ομιλώντας τρόπον τινά ως εκπρόσωπος του ρωμαϊκού λαού. Η συναισθηματική φόρτιση και το αίσθημα υπερηφάνειας για τα επιτεύγματα της Ρώμης συμβαδίζει με την πεποίθηση για τον προδιαγεγραμμένο από τη μοίρα ρόλο της πόλης, η οποία δοκιμάστηκε από τους θεούς και αποδείχτηκε άξια του πεπρωμένου μεγαλείου της· ο θαυμασμός, ωστόσο, δεν είναι τυφλός, παρά συνοδεύεται και από την επίγνωση των οδυνηρών στιγμών, όπως των εμφύλιων συγκρούσεων, που αμαύρωσαν τις προγενέστερες επιτυχίες. Η όλη σύλληψη και οι ρητορικές εξάρσεις ανακαλούν π.χ. τη βιργιλιανή θεώρηση της ρωμαϊκής ιστορίας –και οι οφειλές του Φλώρου στον ποιητικό λόγο είναι διαπιστωμένες–, αλλά ταυτόχρονα το ύφος του είναι απλό, γενικά

μικροπερίοδο, διανθισμένο με σύντομες και ευμνημόνευτες φράσεις.

Η απλότητα του ιστορικού σχήματος και του τρόπου έκφρασής του στο μεταφραζόμενο κείμενο από τη μια πλευρά καθιστά την *Επιτομή* του Φλώρου (εκ)παιδευτικά κατάλληλη, και από την άλλη διευκολύνει τη μεταφραστική εργασία, ώστε τελικά να είναι απολύτως πρόσφορη για τον στόχο του Φιλιππίδη: να δώσει γρήγορα στο ελληνικό γένος μια ευσύνοπτη ρωμαϊκή ιστορία. Επιπλέον ο μεταφραστής βρίσκει ερμηνευτικά χρήσιμο το ιδιότυπο σχήμα βιολογικής εξέλιξης του ρωμαϊκού λαού βάσει της ανθρώπινης ηλικίας, και μάλιστα το συνδέει άμεσα με την ειδικότερη σημασία που έχει η ρωμαϊκή ιστορία για τους Έλληνες, στην προγραμματική πρώτη πρώτη δήλωσή του προς τους αναγνώστες: «Αν είναι μάθημα αναγκαίον εις ένα παιδευμένον μας μετά την ιστορίαν του τόπου μας, τούτο είναι, αναμφίβολα και αναντίλογα, η ιστορία του ρωμαϊκού λαού· επειδή, κοντά εις τα άλλα, εδώ βλέπει τινάς ένα λαόν να γεννάται και να φυτρώνει τρόπον τινά, να νηπιάζει, να παίζει, να ηβά, να ανδρώνεται και τέλος να γηράσκει και ναποθαίνει.» (*Επιτ. Ρωμ.*, Προλ., σ. 5).⁵⁵ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η υιοθέτηση του σχήματος του Φλώρου περιορίζεται στο επίπεδο της φιλιππίδειας ιδεολογίας και δεν επηρεάζει την ίδια τη μεταφραστική πράξη. Διαφορετική μοιάζει να είναι μια άλλη διαπίστωση, με την οποία κλείνει ο «Εισαγωγικός πρόλογος» (σ. 32): «το ύφος του Φλώρου είναι ρητορικόν, και πλέον τι ακόμα, ποιητικόν· πλην δεν βλάπτει· ας υποθέσει τινάς ότι ακούει ρητορικόν λόγον. Δεν βλάπτει λέγω· και ας προσέξομεν

55. Είναι προφανές ότι ο Φιλιππίδης έχει κατά νου το εξελικτικό σχήμα του Φλώρου (βλ. παραπάνω), το οποίο εξωθεί στην απώτατη συνέπειά του, που απέφυγε ο Φλώρος, δηλ. τον θάνατο ως τέλος της ιστορικής πορείας ενός λαού. Το ίδιο σχήμα, άλλωστε, φαίνεται ότι είχαν υιοθετήσει με τον Κωνσταντά στην «*Επιτομή χρονολογική και ιστορική των μεταβολών της Ελλάδος*», όπως τιτλοφορούσαν το κείμενο που προέτασαν πριν από την πραγμάτευση της ανθρωπογεωγραφίας της Ελλάδας στη *Γεωγραφία Νεωτερική*, σσ. 95-106 Κουμαριανού, ό.π. (σημ. 31), και το οποίο βασιζόταν στην ενότητα «*Précis chronologique et historique des révolutions de la Grèce*» του λήμματος «*Graeci*» της *Encyclopédie Méthodique. Géographie Ancienne*, Tome second, Παρίσι 1789 (σσ. 29-34) που είχε γράψει ο Edme Mentelle (βλ. Κιτρομηλίδης, ό.π. (σημ. 18), σ. 148 κ.ε. με τη σημ. 49 στη σ. 545). Εκεί πάντως η αναλογία με τη βιολογική πορεία του ανθρώπου («*Διαιρούν ως επί το πλείστον την ιστορία της Ελλάδος εις 4 ηλικίας ...*», σ. 108) δεν είναι εξίσου ρητή, καθώς σχετική ορολογία χρησιμοποιείται μόνον σε ένα σημείο, σχεδόν στην αρχή της επισκόπησης «*Πρώτη ηλικία. Αυτή εκτείνεται έως εις τον Τρωϊκό πόλεμο, εις τα 1280 προ Χριστού, και περιλαμβάνει περισσότερους από 700 χρόνους, ο οποίος καιρόν είναι, διά να ειπώ έτι, η νηπιότης της Ελλάδος*», σ. 108. Πάντως σε ένα άλλο σημείο όχι πολύ παρακάτω, στο κεφάλαιο «*Περί της Ελλάδος*» (ό.π., σ. 114), αποδίδουν την ανικανότητα των σύγχρονων Ελλήνων να εκτιμήσουν τη μουσικότητα και αρμονία της ελληνικής γλώσσας στο ότι είναι λαός γηρασμένος («*φαίνεται πως είμασθε ένα γένος γηραλέο και πάσχομεν το πάθος μερικών γερόντων οπού διά την επιπέδωσιν των ματιών μας δεν βλέπομεν από κοντά*» και «*δεν ηξεύρω πότε θα έβγομεν από αυτή τη γεροντική αναισθησία, πότε θα αποτινάξομεν τα πρεσβυτικά πτερά και να ξαναεωθούμεν*»), και ίσως στη μεταφορά αυτή υπόκειται το σχήμα που είχαν αξιοποιήσει λίγο παραπάνω στην *επιτομή*.

εις τα λεγόμενα.»⁵⁶ Ο Φιλιππίδης επισημαίνει την καίρια υφολογική ιδιαιτερότητα του έργου, τον έντονο ρητορισμό, και καλεί τον αναγνώστη να μην ενοχληθεί· εύλογα συνάγεται από αυτό ότι η μετάφρασή του θα επιδιώξει να διατηρήσει τον τόνο του πρωτοτύπου, ότι ο αναγνώστης θα ακούσει τον Φλώρο να «ρητορεύει» ελληνιστί. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η μάλλον αρνητική αποτίμηση της ρητορείας του Φλώρου (ίσως και λόγω της παρέκκλισης από τα ειωθότα της ιστοριογραφίας), που λανθάνει πίσω από τα «πλην δεν βλάπτει ... δεν βλάπτει λέγω», σε συνδυασμό με την προτροπή «και ας προσέξομεν εις τα λεγόμενα» υποδηλώνει ότι το πρωταρχικό ζητούμενο είναι το νόημα του κειμένου, το ιστορικό δίδαγμα, το οποίο μπορεί να συσκοτίσει ο εντυπωσιασμός από τον διανθισμένο λόγο του συγγραφέα. Η κατακλείδα, λοιπόν, του προλογικού σημειώματος, που «υπόσχεται» πιστότητα ως προς το ύφος του πρωτοτύπου και ζητεί ιστορική εγγύηση, περιλαμβάνει ένα είδος μεταφραστικού προγράμματος, το οποίο εμμέσως επικυρώνει τη γενικότερη εντύπωση που έχει αποκομίσει ο μελετητής από την εξέταση των ιστορικών συμφραζομένων μέσα στα οποία παράγει το έργο του ο Φιλιππίδης: το μεταφραστικό κείμενο δίνει προτεραιότητα στη διδακτική και ιδεολογική του λειτουργία –και αυτήν θα ενισχύσει ο μεταφραστής με τα υποσελίδια σχόλιά του.

Ως παράδειγμα του τρόπου εργασίας του Φιλιππίδη θα σχολιάσω δύο κεφάλαια από τη μετάφρασή του που αφορούν τους πολέμους με τους δούλους και με τον Σπάρταχο (3.19 [= 2.8] «Bellum Servile» και 3.20 [= 2.9] «Bellum Spartacium»).⁵⁷ Η συνολική παρουσίαση των εξεγέρσεων δούλων κατά τη ρωμαϊκή ιστορία (στην ουσία κατά την περίοδο 140-70 π.Χ.) συνιστά μια ενδιαφέρουσα καινοτομία, καθώς λείπουν αντίστοιχης έμφασης πραγματεύσεις από άλλους ιστορικούς.⁵⁸ Ο Φλώρος αξιοποιεί το συγκεκριμένο θέμα, για να καταδείξει τα προβλήματα που ταλάνιζαν τη Ρώμη από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., στο πλαίσιο της ευρύτερης ερμηνείας του ότι κατά την ανδρική ηλικία του (από το 264 π.Χ. έως τον Αύγουστο) ο ρωμαϊκός λαός έφτασε στο απόγειο της κυριαρχίας του αλλά η υπερβολική

56. Πρβ. όσα γράφει στον Barbié du Bocage, «J'ai traduit en éolodorique (le grec dit moderne) du latin, τὸν ῥήτορα μάλλον ἢ ἱστορικὸν Florus», *Επιστ.* 98, σ. 177 Κουμαριανού, ὀ.π. (σημ. 7), ακριβῶς προτού αναγνωρίσει ότι η *Επιτομή* του Φλώρου δεν είναι η καλύτερη δυνατή (βλ. παραπάνω σημ. 7).

57. Οι παλαιότερες εκδόσεις, ὅπως αὐτές τῆς εποχῆς τοῦ Φιλιππίδη, χῶριζαν τὸ ἔργο τοῦ Φλώρου σε 4 βιβλία, ἐνῶ ἐκείνες μετὰ τὸ 1852 σε 2 βιβλία, ἀκολουθώντας τὸν κώδικα *Bambergensis* (βλ. παραπάνω σημ. 51). Ἐδῶ, πρὸς διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη, καταγράφονται καὶ οἱ δύο τρόποι παραπομπῶν (σε ὀρθογώνιες ἀγκύλες ἢ ἀρίθμηση τῶν νεότερων ἐκδόσεων).

58. Ἀντίστοιχη ἀνακεφαλαιωτικὴ πραγματεύση ἐσωτερικῶν προβλημάτων τῆς Ρώμης ἐμφανίζεται στὴν ἐκτενὴ ἐνότητα μετὰ τὴν ὁποία κλείνει τὸ 1ο βιβλίο, κεφ.22-26 [= 1.17], ὑπὸ τὸν τίτλο «De seditionibus» ποῦ ὁ Φιλιππίδης ἀποδίδει «Περὶ στάσεων».

ευτυχία, η μεγαλομανία και ο πλουτισμός γέννησαν προβλήματα στο εσωτερικό και οδήγησαν τελικά στον εμφύλιο σπαραγμό. Η ρητορική περι κατάπτωσης του ρωμαϊκού ήθους εξαιτίας της διαφθοράς που προκάλεσαν ο πλούτος και η γνωριμία με τον μαλθακό και τρυφηλό βίο της Ανατολής είναι γνωστή και τετριμμένη, και ο Φλώρος δεν πρωτοτυπεί με τις κορόνες του παρά μόνον, ίσως, με το δομικό σχήμα του: για να δώσει έμφαση στο ζήτημα, διαταράσσει τη γενικά χρονογραφική εξιστόρησή του, που είχε ήδη φτάσει έως το 50 π.Χ., και, επιστρέφοντας στις ρίζες του κακού στα χρόνια των Γράκχων, ξεετάζει συλλήβδην τις πτυχές του προβλήματος σε μια εκτενή ενότητα, κατά την οποία ως σύμπτωμα της παρακμής επισημαίνει και τους πολέμους με «παρακμιακούς» εχθρούς, όπως οι δούλοι και οι μονομάχοι.⁵⁹ Μπορεί ο Φιλιπίδης, που απλώς παρακολουθεί μεταφραστικά τη ροή της αφήγησης, να μη δίνει σημεία ότι συνειδητοποιεί (ή ότι ενδιαφέρεται για) αυτή τη δομική περιπλοκή που προσδίδει μια δραματική ένταση στο μεταφραζόμενο κείμενο και εξυπηρετεί την προβολή της ιστορικής αντίληψης του Φλώρου. Ωστόσο, η μετάφραση των δύο επίμαχων κεφαλαίων, 3.19 και 20 [= 2.8-9], παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, για τον λόγο ότι σε αυτά ο μεταφραστής δείχνει ιδιαίτερη ευαισθησία για το θέμα, εμπλέκεται σε αυτό έμμεσα με τα σχόλιά του, και έτσι αφενός καταδεικνύει πώς εννοεί «τον κατά πρώτον λόγον σκοπόν της ιστορίας» (Επιτ. Φιλίπ., Προλεγ., [σ. 4]) και αφετέρου δίνει την ευκαιρία να αντιληφθούμε το στίγμα του ως προς την πρόσληψη του λατινικού έργου. Για τους λόγους αυτούς επέλεξα τα συγκεκριμένα κεφάλαια, τα οποία θα σχολιάσω με βάση δύο άξονες: (α) τον μεταφραστικό λόγο σε σχέση με τον μεταφραζόμενο και (β) τον σχολιαστικό λόγο του μεταφραστή.

59. Η τομή στην αφήγηση του Φλώρου γίνεται στο 3.12 [= 1.47], ένα κεφάλαιο που, υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο 'Anacephalaeosis', διακόπτει τη χειμαρρώδη καταγραφή των επεκτατικών πολέμων, η οποία είχε φτάσει έως την κατάκτηση της Βρετανίας και την ολοκληρωτική υποταγή της Γαλατίας από τον Καίσαρα το 51 π.Χ. (3.10 [= 1.45]), προτού εκβάλει στην ατιμωτική συντριβή του Κράσσου στις Κάρρες από τους Πάρθους το 53 π.Χ. (3.11 [= 1.46]). Η ήττα αυτή, που για δεκαετίες κηλίδωνε τη ρωμαϊκή περηφάνεια λόγω της απώλειας των στρατιωτικών λαβάρων, τοποθετείται στην εξιστόρηση του Φλώρου μετά τις μεγαλειώδεις νίκες του Καίσαρα, παρά το ότι είχε προηγηθεί κατά δύο χρόνια, πιθανώς γιατί αυτή η απρόσμενη αποτυχία επιτρέπει την ομαλότερη μετάβαση στην ανακεφαλαίωση του 3.12, από την οποία αφορμάται η αναδρομική παρουσίαση όλων των δεινών που έπληξαν τη Ρώμη: έπειτα από ένα θεωρητικό κεφάλαιο για τη «στασιώδη δημοκρατική εξουσίαν» (3.13 [= 2.1 με τίτλο De legibus Gracchanis]) η αρχή του κακού εντοπίζεται στους Γράκχους (3.14-15 [= 2.2-3]), και ακολουθούν οι «στάσεις» του Απουλίου (3.16 [= 2.4]) και του Δρούσου (3.17 [= 2.5]), του οποίου η δολοφονία προκάλεσε τον Συμμαχικό Πόλεμο (3.18 [= 2.6]), που κατά τον Φλώρο ήταν στην πραγματικότητα ένας εμφύλιος πόλεμος.

(α) Μεταφραστικός vs μεταφραζόμενος λόγος

Για λόγους πρακτικούς (όπως η έκταση την οποία απαιτεί η συμπαράθεση πρωτοτύπου και μετάφρασης) αλλά και ουσιαστικούς (π.χ. οι ελάχιστοι σημασιές διαφοροποιήσεις στην απόδοση) επιλεκτικά εξετάζονται η μεταφραστική τύχη κρίσιμων στοιχείων του πρωτοτύπου καθώς και ιδιαίτερες όψεις της εργασίας του Φιλιππίδη, όπως εκδηλώνονται στις εξής τέσσερις παραμέτρους: (i) τις πιθανές παρανοήσεις του λατινικού κειμένου, (ii) καίρια γνωρίσματα της μεταφραστικής γλώσσας, (iii) την τάση του μεταφραστή για ποικίλες παρεμβάσεις και προσθήκες και, τέλος, (iv) το κατεξοχήν χαρακτηριστικό του ιστοριογραφικού λόγου του Φλώρου, την υποκειμενική εμπλοκή του στην αφήγηση.

(i) Το πρώτο ζητούμενο σε μία μετάφραση είναι η ορθότητά της, η σωστή κατανόηση του πρωτοτύπου, όσο αυτή μπορεί να αποτιμηθεί «αντικειμενικά» σε επίπεδο νοήματος, γλωσσικών και πραγματολογικών στοιχείων –πέραν των αναπόφευκτων (ιδίως σε αρχαία κείμενα) δυσνόητων σημείων, αλλά και πέραν των ελευθεριών και πρωτοβουλιών που δικαιούται να λάβει ο μεταφραστής. Η μεταφραστική εργασία που διακρίνεται από πλημμελή γνώση της γλώσσας και του πολιτισμού αφετηρίας δεν είναι άξια ιδιαίτερης μελέτης (παρά μόνον ίσως ως πεδίο άσκησης φοιτητών και φοιτητριών), και βέβαια η φιλιππίδεια μετάφραση του Φλώρου δεν εμπίπτει σε αυτή την κατηγορία, αφού μαρτυρεί επαρκέστατη λατινογλωσσία. Ωστόσο ούτε από αυτήν λείπουν περιπτώσεις παρανόησης του πρωτοτύπου (ή και των λατινογλωσσών σχολίων που συνοδεύουν τις εκδόσεις της εποχής).

Π.χ. κατά την εξιστόρηση της εξέγερσης των δούλων υπό τον Εύνο το παρένθετο σχόλιο του Φλώρου ότι «το μέγεθος των συμφορών κάνει να θυμόμαστε» το όνομα του ηγέτη τους [Syrus quidam nomine Eunus (magnitudo cladium facit, ut meminerimus) fanatico furore simulato ... (3.19.4)] αποδίδεται από τον Φιλιππίδη με τρόπο αμήχανο, που δείχνει ότι δεν κατανόησε το πρωτότυπο: «Ένας τις ονομαζόμενος Εύνος, το μέγεθος των κακών, όσον ενθυμούμεθα, πλάττοντας μίαν θεοληπτικήν μανίαν...», *Επιτ. Ρωμ.*, σ. 201. Προβληματική είναι επίσης, κατά την εξιστόρηση της δεύτερης εξέγερσης στη Σικελία, η μετάφραση της τελικής απόφασης των αποκλεισμένων από τους Ρωμαίους δούλων, οι οποίοι κατά τον Φλώρο «θα είχαν παραδοθεί, αν εξαιτίας του φόβου των βασανιστηρίων δεν είχαν προτιμήσει τον εκούσιο θάνατο» (dedidissentque se, nisi suppliciorum metu voluntariam mortem praetulissent, 3.19.11), ενώ κατά τη φιλιππίδεια απόδοση έκαναν το αντίθετο: «και χωρίς τον φόβον των ποινών, παραδίδονταν βέβαια, και δεν πρόκριναν αυτοχειρίαν», *Επιτ. Ρωμ.*, σ. 203. Ο Φιλιππίδης παρανόησε τον

υποθετικό λόγο, παρασυρμένος ίσως από τον Διόδωρο Σικελιώτη 36.10.1-3, ο οποίος αναφέρει ότι έπειτα από την ήττα και τον θάνατο του Αθηνίωνα περί τους 10.000 (μυριάους) οχυρώθηκαν και αντιστάθηκαν στον Ακύλλιο, και, όταν αυτός επικράτησε, χίλιοι δούλοι που απέμειναν τελικά με αρχηγό κάποιον Σάτυρο παραδόθηκαν και οδηγήθηκαν ως θηριομάχαι στη Ρώμη, όπου, κατά μία εκδοχή, αντί να πολεμήσουν με τα θηρία αλληλοσφάχτηκαν πάνω στους δημόσιους βωμούς, δίνοντας έτσι έπιφανέστατον τέλος στη ζωή τους. Φαίνεται ότι ο Φιλιππίδης συνδύασε εσφαλμένα αυτή την εκδοχή περί αυτοθυσίας των δούλων με την εντελώς διαφορετική αφήγηση των γεγονότων από τον Φλώρο, και αυτό καθίσταται πιθανότερο από το σχόλιό του λίγο παρακάτω, όπου ρητά επικαλείται τη μαρτυρία του Διόδωρου επίσης με εσφαλμένο τρόπο (γι' αυτό βλ. παρακάτω σημ. 82). Διαφορετική από το πρωτότυπο, σε σημείο να δείχνει εσφαλμένη είναι και η μετάφραση στο τέλος του κεφαλαίου για τον Σπάρταχο (3.20), στο χωρίο που παρατίθεται με άλλη ευκαιρία παρακάτω (σ. 149): η απόδοση του *rapidissimo freto* ως «ορμητικού ποταμού» δεν μπορεί να είναι σωστή, καθώς ο Φλώρος αναφέρεται στο στενό που χωρίζει τη Σικελία από την ακτή της Ιταλίας: ούτε η φράση «έσπασαν το χαράκωμα (πήδησαν την τάφρον)» αποδίδει το *eruptione facta* («έκαναν έξοδο»), αλλά αυτή η φιλιππίδεια παραλλαγή μάλλον εξηγείται, εάν ανάγεται στην εκδοχή του Πλούταρχου (βλ. παρακάτω σ. 144).

Τα σχετικά παραδείγματα στα εδώ εξεταζόμενα κεφάλαια εμφανίζονται με συχνότητα που πιθανώς να μην είναι όντως αντιπροσωπευτική της συνολικής εργασίας του Φιλιππίδη. Σίγουρα όμως θέτουν εν αμφιβόλω την πεποίθηση και τον θαυμασμό του Παππά για τη βαθιά και αφεγάδιαστη λατινομάθεια του Φιλιππίδη, και δείχνουν ότι η παράμετρος αυτή χρήζει συστηματικής και προσεκτικής διερεύνησης.⁶⁰

ii) Η μεταφραστική γλώσσα του Φιλιππίδη είναι προοδευτική σε όλα τα επίπεδα και σπανίως εμφανίζονται στοιχεία της αρχαϊζουσας. Το λεξιλόγιο προέρχεται στο σύνολό του σχεδόν από την απλή νεοελληνική γλώσσα – με ελάχιστες εξαιρέσεις αρχαίων λέξεων, εδώ π.χ. τα «φυγαδοθήρας και ερευνάδας» (*Επιτ. Ρωμ.*, σ. 201) και «καλαύροπα» (σ. 203).⁶¹ Η γραμματική,

60. Για άλλα λάθη βλ. επίσης τη σημ. 66. Ο Παππάς, ό.π. (σημ. 2), δεν εντοπίζει κανένα μεταφραστικό σφάλμα και θεωρεί ότι ο Φιλιππίδης ακολουθεί σωστά όσα διαβάζει, ακόμη και σε μία περίπτωση όπου ο ίδιος (σ. 223) καταγράφει μια σαφή παρανόηση εκ μέρους του Φιλιππίδη τόσο του κειμένου του Φλώρου όσο και του συνοδευτικού σχολίου (το οποίο ο Παππάς παραθέτει στη σημ. 1257).

61. Τα δύο πρώτα είναι σπανιότατοι όροι, του οποίους ο Φιλιππίδης άντλησε πιθανότατα από τα συνοδευτικά σχόλια της έκδοσης του λατινικού κειμένου (βλ. παρακάτω), ενώ για τον «καλαύροπα», λέξη που δεν απαντά με ιδιαίτερη συχνότητα, ίσως «ευθύνεται» ο Διόδωρος

παρά την ιδιότυπη ορθογραφία, έχει αποβάλει τους αρχαϊκούς τύπους, όπως π.χ. τη δοτική και την ευκτική, τα απαρέμφατα ή τους κλιτούς τύπους της ενεργητικής μετοχής, που εμφανίζεται σχεδόν παντού στη νεοελληνική μορφή («-οντας»· εξαίρεση το «καταθραύσαντες», ό.π., σ. 204, βλ. παρακάτω). Στο συντακτικό επίπεδο –μολονότι ο απλός και γενικά μικροπερίοδος λόγος του Φλώρου δεν προκαλεί τον μεταφραστή να ανταγωνιστεί τις συντακτικές περιπλοκές που συνηθίζονται στις «συνθετικές» αρχαίες γλώσσες, ώστε δεν μπορεί διά της συγκρίσεως να γίνει ακόμη εμφανέστερη η νεοτερική στάση του Φιλιππίδη –η αναμφισβήτητη τάση του μεταφραστικού λόγου καθαυτόν είναι προς τις σύντομες περιόδους, την παρατακτική σύνδεση και την αποφυγή διαδοχικών δευτερευουσών προτάσεων· μόνον οι μετοχικές φράσεις μαρτυρούν ένα κατάλοιπο λογιουσύνης, διότι μπορεί οι μετοχές (και οι κλιτές παθητικές και η ενεργητική -οντας) να ενσωματώνονται γενικά στον απλό νεοελληνικό λόγο του κειμένου, αλλά η συχνότητά τους είναι αρκετά μεγάλη, με αποτέλεσμα μάλιστα να εμφανίζονται ουκ ολίγες ονομαστικές απόλυτες: «τότε, *όντας* απασχολημένη από δημαρχικές στάσεις η πόλις, πολιορκήθηκε το Καπιτώλιον», «έπειτα, *όντας* απασχολημένη η αρχή εις διάφορα μέρη της οικουμένης, τις να το πιστεύσει, η Σικελία έπαθε...», «η Σικελία έχοντας μίαν γην πολλά εύφορη, και *όντας* προ της Ρώμης, ένας προαστικός αγρός τρόπον τινά, πολλοί πολίται Ρωμαίοι είχαν μεγάλους αγρούς εις αυτήν (2).» (σ. 200, βλ. επίσης παρακάτω).

Ένα παράδειγμα απόδοσης μιας κάπως εκτενούς λατινικής περιόδου από το κεφάλαιο για τον Σπάρταχο δείχνει την ποικιλία των δυνατοτήτων που διέθετε και αξιοποιούσε ο Φιλιππίδης σε συντακτικό επίπεδο:

Σικελιώτης τον οποίο φαίνεται να συμβουλευτήκε εδώ ο Φιλιππίδης, κατά την πάγια τακτική του να λαμβάνει υπόψη ελληνικές πηγές για τα εξιστορούμενα. Στον Διόδωρο, βέβαια, απαντά ο όρος στο 34/35.2.29, όπου ο λόγος είναι για την πρώτη εξέγερση των δούλων και πιο συγκεκριμένα για την κακή κατάσταση των δούλων στη Σικελία: ο Φιλιππίδης όμως μνημονεύει ονομαστικά τον Σικελιώτη ως πηγή του για το θέμα: «θα ιδείς και εις τα τεμάχια του Διοδώρου την ασπλαγγνίαν και την απανθρωπότητα των δεσποτών και θα φριξείς.» (Επιτ. Ρωμ., σ. 200, σημ. 2, βλ. και παρακάτω σ. 145).

ibi circa Bruttium angulum clusi,
quum fugam in Siciliam parent
neque navigia suppetent, ratesque ex
cratibus et dolia connexa virgultis in
rapidissimo freto frustra experientur,
tandem eruptione facta dignam viris
obiere mortem

(Φλώρ. 3.20.13)

Εκεί κλείσθηκαν εις τον στενόν
τόπον των Βρουττίων· θέλησαν να
περάσουν εις την Σικελίαν, και λεί-
ποντας τα πλοία, έκαμαν σχεδίες με
πλέγματα και ξυλίνους πίθους, πλην
μάτην δοκίμασαν να κατορθώσουν
το πέραμα του ορμητικού ποταμού.
Τέλος έσπασαν το χαράκωμα (πή-
δησαν την τάφρον) με βίαν, και από-
θαναν ως άξιοι άνδρες με το ξίφος
εις το χέρι

(Επιτ. Ρωμ., σσ. 207-208)

Ο ενιαίος σε μία περίοδο λόγος του πρωτοτύπου σπάει στα τρία (δύο περιόδους, εκ των οποίων η πρώτη σε δύο ημιπερίόδους). Η αρχική μετοχική φράση μεταφέρεται ως κύρια πρόταση αυτονομημένη σε ημιπερίοδο. Οι τρεις όμοιες δευτερεύουσες προτάσεις αποδίδονται με διαφορετικούς τρόπους: η πρώτη γίνεται κύρια πρόταση (όπου μάλιστα το αφηρημένο ουσιαστικό *fugam* μεταφράζεται με ρηματικό τύπο «να περάσουν»), η δεύτερη μετατρέπεται σε μετοχική σύνταξη (και μάλιστα ονομαστική απόλυτη, «λείποντας τα πλοία»), και η τρίτη (*ratesque ... experientur*) μοιράζεται σε δύο προτάσεις, επίσης κύριες, που συνδέονται μεταξύ τους αντιθετικά («πλην») ενώ χαρακτηρίζονται από την έντονη ρηματικοποίηση του λόγου, αφού τρία ρήματα «και ... έκαμαν ... πλην μάτην δοκίμασαν να κατορθώσουν» αναλύουν το ένα λατινικό ρήμα που χρησιμοποιείται για τη δράση του στρατού του Σπάρτακου. Τέλος, η κύρια πρόταση της λατινικής περιόδου αυτονομείται στη μετάφραση σε ξεχωριστή περίοδο (και συμπληρώνεται με μια χαρακτηριστική φιλιππίδεια προσθήκη, βλ. παρακάτω). Αυτή η παράταξη αυτόνομων (ημι-)περιόδων με απάλειψη της υπόταξης και με τη δεσπόζουσα χρήση συμπλεκτικής και αντιθετικής σύνδεσης, μπορεί να επιλέγει διαφορετικούς εκφραστικούς τρόπους για να παρουσιάσει το αδιέξοδο στο οποίο είχαν περιέλθει οι εξεγερμένοι, αλλά σίγουρα επιτυγχάνει να αποκαλύψει στον αναγνώστη της μετάφρασης την ένταση της απελπιστικής κατάστασής τους πριν από την εξόντωσή τους. Το ζητούμενο, λοιπόν, δεν είναι να καταγραφούν και να ταξινομηθούν μηχανιστικά «οι μέθοδοι» ή «οι τεχνικές» με τις οποίες ο Φιλιππίδης μεταφέρει τα επιμέρους συνθετικά στοιχεία (εν προκειμένω τη σύνταξη) του λατινικού κειμένου, αλλά να γίνει αντιληπτό πώς αυτές συνεργούν με ποικίλους, και όχι προβλέψιμους ή συνταγοποιημένους, τρόπους για να επιτευχθεί το τελικό αποτέλεσμα, που

βεβαίως πρέπει να αποτιμάται συνολικά τόσο ως προς την ποιότητα της μεταφραστικής γλώσσας όσο και ως προς το αν και πώς συντηρεί το πνεύμα της μεταφραζόμενης γλώσσας.

(iii) Από τα προφανέστερα γνωρίσματα της φιλιππίδειας μετάφρασης είναι οι παρεμβάσεις με ενσωμάτωση ενημερωτικών ή επεξηγηματικών πληροφοριών που λείπουν από το λατινικό κείμενο και βοηθούν τον αναγνώστη να τοποθετήσει τα γεγονότα στον χρόνο ή στον χώρο, επισημαίνουν ή ταυτίζουν πρόσωπα ή πράγματα κτλ. Με αυτόν τον τρόπο ο Φιλιππίδης δίνει μια άμεση και απλή λύση στο πρόβλημα σχετικά με τη μεταγλώττιση ξένων πολιτισμικά κειμένων τα οποία προϋποθέτουν ποικίλες ιστορικές και πραγματολογικές γνώσεις από το νέο κοινό υποδοχής τους: εντάσσει ό,τι μπορεί στο κυρίως μεταφραστικό κείμενο, εφόσον πρόκειται για πληροφορία σύντομη, που δεν διακόπτει την ιστοριογραφική αφήγηση ούτε αποπροσανατολίζει την προσοχή του αναγνώστη. Οι προσθήκες αυτές μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες με γνώμονα την τυπογραφική μορφή τους: όσες δηλώνονται εντός παρενθέσεως και όσες ενσωματώνονται απευθείας στον μεταφραστικό λόγο χωρίς ένδειξη ότι αποτελούν πρωτοβουλία του μεταφραστή.

Το τακτικότερο δείγμα παρένθετης προσθήκης αποτελεί η σημείωση του έτους κατά το οποίο συνέβη κάποιο γεγονός,⁶² και ο ίδιος ο Φιλιππίδης εξαρχής και προγραμματικά, στην πρώτη υποσημείωσή του κατά την έναρξη του κυρίως μέρους του έργου, έχει εξηγήσει τη σημασία των συγκεκριμένων παρενθέσεων, αλλά και την παιδευτική λειτουργία τους –αν και στην πραγματικότητα οι χρονολογίες του είναι εσφαλμένες και τοποθετούν τα γεγονότα έως και τρία χρόνια αργότερα από τότε που συνέβησαν, καθώς θεωρεί έτος ιδρύσεως της Ρώμης το 750 π.Χ.⁶³ Εξίσου συνηθισμένες

62. Π.χ. στα κεφάλαια που μας απασχολούν: «ενηουσίασε τους δούλους εις την ελευθερίαν (133) και εις τα όπλα» (Επιτ. Ρωμ., σ. 201 = Φλώρ. 3.19.4 – ο λόγος για τον Εύνο και την έναρξη της πρώτης εξέγερσης των δούλων)· «πήρε στρατόπεδα στρατηγών ... τα στρατόπεδα του Μανιλίου, ... του Υψαίου (133)» (Επιτ. Ρωμ., σ. 201 = Φλώρ. 3.19.7 – το χωρίο και παρακάτω σ. 148)· «και έγινε (130) εις την Ρώμην ... και εύνας κατά των δούλων» (Επιτ. Ρωμ., σ. 202 = Φλώρ. 3.19.8 –το χωρίο και παρακάτω σ. 150)· «ο Ακουίλιος όμως ... αφ' ου έκοψε (99) τα προς το ζην τους εχθρούς» (Επιτ. Ρωμ., σ. 203 = Φλώρ. 3.19.11)· «και εις το Αππένινο κατάκοψε (70) το στρατεύμα του Λεντούλου· κοντά εις την Μούτιναν διάρπασε (69) το στρατόπεδον του Καίου Κασίου» (Επιτ. Ρωμ., σ. 207 = Φλώρ. 3.20.10 – ο λόγος είναι για τον Σπάρτακο).

63. «Πρώτος τούτος ο Ρωμίλος στάθηκε (750) (1) κτίστης και συνοικιστής του άστεως και της αρχής» (Επιτ. Ρωμ., σ. 3), όπου το (1) παραπέμπει στο ακόλουθο υποσελίδιο σχόλιο (σσ. 3-4): «Οι αριθμοί εις παρένθεσιν προστέθηκαν και φανερώνουν τον πρό Χριστού χρόνον· εδώ λόγου χάριν ο αριθμός δείχνει το έτος της κτίσεως της Ρώμης ... τον ενιαυτόν δηλαδή εις τον οποίον κτίσθηκε η Ρώμη προ Χριστού. ... το πότε, το πού, το πώς, το διά τι, το τίνος ένεκα, το πόθεν, το μετά τίνων, το διά τίνος, το εκ τίνος, το πόσον, το ποίον και ό,τι άλλο

είναι γεωγραφικές, προσωπογραφικές, λεξικογραφικές, νοηματικές και άλλες παρόμοιες επεξηγήσεις,⁶⁴ αν και δεν γίνεται πάντοτε ξεκάθαρο ότι αυτές οφείλονται σε παρέμβαση του μεταφραστή, όπως, π.χ., στο σημείο όπου περιγράφεται το τέχνασμα με το οποίο ο Εύνος έβγαζε φλόγες από το στόμα για να πείσει τον κόσμο για τη θεϊκή προέλευση των λόγων του: *idque ut divinitus fieri probaret, in ore abdita nuce, quam sulphure et igni stipaverat, leniter inspirans, flammam inter verba fundebat* (Φλώρ. 3.19.5) ~ «τούτο διά να το δείξει ότι είναι από θεού, έκρυβε μέσα εις το στόμα του ένα καρύδι γεμάτον από θειάφι και πυρ, και φυσώντας σιγαλά, έβγαζε φλογερά λόγια (και ακολουθώς θεία) από το στόμα του» (Επιτ. Ρωμ., σ. 201)· ο Φιλιππίδης με την παρένθεση εξηγεί το νόημα και τον απώτερο στόχο του τεχνάσματος, αλλά μόνον η σύγκριση με το λατινικό κείμενο δείχνει ότι πρόκειται για προσθήκη δική του, κάτι που ο αναγνώστης της μετάφρασης μπορεί να μην αντιληφθεί, χωρίς αυτό βέβαια να αλλοιώνει την ουσία του πράγματος.

Ακόμη πιο έντονο είναι το ίδιο αποτέλεσμα στις λανθάνουσες εκδηλώσεις του φαινομένου, όπου η προσθήκη μένει αδήλωτη, συνδεδεμένη άμεσα και φυσιολογικά με τα συμφοραζόμενα. Αυτή η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μεταφραστική επιλογή γενικά λειτουργεί θετικά, εφόσον καθιστά εναργέστερο το νόημα, ώστε να διευκολύνει τον αναγνώστη στην παρακολούθησή του· δεν περιορίζεται όμως πάντοτε σε κάποια αθώα επεξήγηση, αλλά ενίοτε αποκτά και ερμηνευτική διάσταση που υποβάλλει ή επιβάλλει συγκεκριμένη οπτική και έμφαση.

Π.χ. στο «μεταφραστικό ζεύγος»⁶⁵ με το οποίο εξελληνίζεται η μετοχική φράση *servisque ad vexillum vocatis* (Φλώρ. 3.20.3) ~ «και αφ' ού έκραξαν δούλους εις τες σημαίες τους και εις την συμμαχίαν τους» (Επιτ. Ρωμ., σ. 205) ο πρόσθετος εμπρόθετος «εις την συμμαχίαν τους», που διευκρινίζει τη σημασία του «εις τες σημαίες τους» («πιστής» απόδοσης του

ακόμα, είναι περιστασες, άλλες αναγκαιότερες, άλλες περιεργότερες, οπού τες ζητεί ο νους του ανθρώπου όταν μαθαίνει τίποτε. Πόσον άλογα και εδώ επάνω φλυάρησαν εις τα σχολεία!». Στις εσφαλμένες χρονολογήσεις του ο Φιλιππίδης ακολουθεί απλώς τον χρονολογικό πίνακα που είχε επιτάξει στην έκδοσή του ο Freinsheim (1636) υπό τον τίτλο *Excerptiones Chronologicae ad L. Ann. Florum*, και τον οποίο αναπαρήγαν αυτούσιο οι μεταγενέστερες εκδόσεις (βλ. π.χ. Duker 1722, σσ. 931-960 και 1744, σσ. 837-858), ακόμη και ο Lemaire 1827 (βλ. σημ. 44), σσ. 47-64, αν και, όπως υποσημειώνει (σ. 47), δεν ακολουθεί τις χρονολογίες αυτές (όντως στα σχόλιά του καταγράφει την ορθή χρονολόγηση των γεγονότων).

64. Π.χ. στα δύο κεφάλαια που εξετάζονται εδώ: *Hic enim victos, et apud Hennam novissime obsessos* (Φλώρ. 3.19.8) ~ «αφ' ου τους νίκησε και τους έκλεισε τέλος εις την Ένναν (άστου της Σικελίας) ...» (Επιτ. Ρωμ. σ. 202)· *tandem eruptione facta* (Φλώρ. 3.20.14) ~ «έσπασαν το χαράκωμα (πήδησαν την τάφρον)» (ό.π., σσ. 207-208)· «κατέβηκαν από τα απόκρημνα και απότομα μέρη (τα άλλως άβατα)» (ό.π., σ. 205 –εδώ η «γλώττα» αφορά ευρύτερη προσθήκη του Φιλιππίδη χωρίς αντίστοιχο στο πρωτότυπο, βλ. παρακάτω σ. 143).

65. Για τον όρο βλ. πρόχειρα Παππάς, ό.π. (σημ. 2), σ. 85 σημ. 508.

ad vexillum), μπορεί να θεωρηθεί καθαρά επεξηγηματικός και ανώδυνος, ίσως και περιττός. Αντίστοιχα στο *ne dignitatem triumphi servili inscriptione violaret* (Φλώρ. 3.19.8) ~ «διά να μη κατασχύνει την αξίαν του θριάμβου με δουλικές επωνυμίες και επιγραφές» (Επιτ. Ρωμ., σ. 202), το μεταφραστικό ζεύγος δεν κάνει κάτι παραπάνω από το να επεξηγεί ότι η επιγραφή που θα απαθανάτιζε τον θρίαμβο όφειλε να καταγράφει τα ανάξια λόγου ονόματα των ηττημένων δούλων, αλλά έτσι –χάρη και στη χρήση πληθυντικού («επωνυμίες και επιγραφές») αντί του ενικού του πρωτοτύπου, συνήη μεταφραστική επιλογή του Φιλίππιδη – η εικόνα αιφνιδίως γίνεται εναργέστερη και αποκτά έμφαση η απρέπεια της πράξης αυτής για το ρωμαϊκό μεγαλείο. Στην απόδοση «άστεα περιτετειχισμένα» (Επιτ. Ρωμ., σ. 201) για το *oppida* (Φλώρ. 3.19.6) η επεξήγηση, που δείχνει οργανωμένες και προστατευμένες πόλεις, αφενός επιτυγχάνει μια ποιοτική διάκριση από τις επόμενες «κώμες» (*vicos*) και αφετέρου καθιστά πιο σημαντική την επιτυχία άλωσής τους από τους εξεγεργμένους δούλους. Στο Φλώρ. 3.19.9, *Vixdum respiraverat insula, quum statim servi, et a Syro reditur ad Cilicem. Athenio pastor ...*, ο ελλειπτικός όντως λόγος του κειμένου εξωθεί τον μεταφραστή σε μια αναλυτικότερη απόδοση («Μόλις ανάπνευσε το νησί, και ευθύς (6) ξαναγουρρίζει από τα κακά των δούλων και του Σύρου εις τα κακά του Κίλικος. Ένας βοσκός από την Κιλικίαν Αθήνιος το όνομα ...», Επιτ. Ρωμ., σ. 202), όπου φροντίζει να καταστήσει σαφές το νόημα με την προσθήκη «από τα κακά ... εις τα κακά», την οποία βασιζει σε όσα ο αναγνώστης διάβασε πιο πριν και θα διαβάσει στη συνέχεια· αμέσως μετά, με την προσθήκη «από την Κιλικίαν», διευκρινίζει ότι ο Κίλικας που προαναγγέλθηκε ως αιτία των νέων κακών είναι ο βοσκός Αθηνίων (*pastor Athenio*)⁶⁶ –τέτοιες διευκρινίσεις για την ταυτότητα προσώπων που έχουν ήδη αναφερθεί είναι κοινή πρακτική του Φιλίππιδη, βλ. π.χ. «δεν ενθουσίασε εις στρατείαν ολιγότερους από τον προειρημένον θεόληπτον Σύρον» (Επιτ. Ρωμ., σ. 203) ~ *non minorem, quam ille fanaticus prior, conflabat exercitum* (Φλώρ. 3.19.10), «επειδή και αυτοί οι δούλοι, αν και από κακήν τους τύχην ένοχοι εις όλα» (Επιτ. Ρωμ., σ. 204) ~ *nam et ipsi per fortunam in omnia obnoxii* (Φλώρ. 3.20.1 –για την επεξήγηση

66. Η απόδοση Αθήνιος (που προϋποθέτει λατινικό τύπο *Athenius*) είναι εσφαλμένη, και το λάθος αυτό είναι περίεργο για τον Φιλίππιδη που φαίνεται να γνωρίζει καλά τις ελληνικές πηγές, όπου ο εν λόγω ηγέτης της εξέγερσης ονομάζεται Αθηνίων. Εσφαλμένο είναι και το σχόλιο το οποίο κάνει στην υποσημείωση με τον αριθμό (6) για το «ευθύς» του κειμένου: «Μετά τριετίαν περίπου». Ο χρόνος που μεσολάβησε μεταξύ των δύο εξεγέρσεων, του Σύρου Εύνου (135-132 π.Χ.) και του Κίλικα Αθηνίωνα (104-100 π.Χ.), είναι μια τριακονταετία (βλ. και το σχόλιο του Duker ad loc. «*Statim est post annos fere triginta*») και ίσως το τριετίαν είναι απλό τυπογραφικό σφάλμα, αφού οι χρονολογίες που σημειώνει δίπλα στα γεγονότα ο Φιλίππιδης (βλ. παραπάνω σσ. 133-134) δείχνουν επίγνωση της σωστής χρονικής απόστασης.

«από κακήν τους τύχην» βλ. παρακάτω).⁶⁷

Ιδιαίτερα δημιουργική γλωσσικά αποδεικνύεται η ίδια τακτική όταν οδηγήσει σε μονολεκτικές λύσεις, όπου η προσθήκη ενσωματώνεται σε ένα σύνθετο που μπορεί να συνιστά και νεολογισμό.⁶⁸ Τέτοια είναι η περίπτωση π.χ. του *effracto Lentuli ludo* (Φλώρ. 3.20.3) ~ «καταθραύσαντες το μονομαχοσχολείον του Λεντούλου» (Επιτ. Ρωμ., σ. 204), όπου το καινοφανές «μονομαχοσχολείον» (πρβ. «μονομαχοτροφείον», Σούδα μ 1231) προσδιορίζει επακριβώς το είδος της σχολής που, αν και ευκόλως εννοούμενο για τον γνώστη της λατινικής πίσω από το γενικόλογό *ludus* (= *gladiatorius*), δεν είναι ευδιάκριτο για τον αδαή αναγνώστη του Φιλιππίδη: πρβ. επίσης *domitis obviiis gregibus paratur equitatus* (Φλώρ. 3.20.7) ~ «άρπαξαν τα απαντημένα ιπποκοπάδια, και ετοίμασαν ιππικόν» (Επιτ. Ρωμ., σ. 206) και *fasces* ~ «ραβδοδέσμες» (ό.π.).

Στα υπό συζήτηση κεφάλαια εντοπίζεται επίσης μια λιγότερο συνηθισμένη μορφή παρέμβασης, όταν ο Φιλιππίδης δεν διστάζει να συμπληρώσει τη συνοπτική περιγραφή μιας σύγκρουσης με πληροφορίες που αντλεί από άλλες πηγές.

67. Πρβ. πιο πάνω (σ. 123 Κείμ. Β) «μόνοι οι Αθηναίοι» για το λατινικό *solus*. Η παρεμβατικότητα του Φιλιππίδη προς την κατεύθυνση της συγκεκριμενοποίησης εκδηλώνεται επίσης με αντικατάσταση ενός όρου από έναν άλλο που επεξηγεί περί τίνος πρόκειται. Βλ. π.χ. στο Φλώρ. 3.20.9, *quasi plane exiaturus omne praeteritum dedecus* ~ «τρόπον τινά αποπλύνοντας ούτω την μονομαχικήν αισχύνην και ατιμίαν» (σσ. 206-207), όπου αντί του *praeteritum* (= προηγούμενος) προσδιορίζεται επακριβώς η προγενέστερη ιδιότητα του Σπάρτακου: πρβ. λίγο πιο πριν στην ίδια παράγραφο, *qui defunctorum quoque proelio ducum funera imperatoriis celebravit exsequiis* ~ «Τούτος ακόμα των αποθαμένων εις την μάχην συντρόφων του τίμησε τον ενταφιασμόν με αρχιστρατηγικήν τιμήν» (αυτ., σ. 206), όπου αντί του *ducum* (= αρχηγών) διευκρινίζεται ότι η τιμή αφορά τους πεσόντες στη μάχη μονομάχους, αν και εδώ η αντικατάσταση γίνεται με έναν πιο γενικό όρο που φαινομενικά καλύπτει το σύνολο των πεσόντων και όχι μόνον όσους είχαν αρχηγικό ρόλο –ίσως γιατί στο μυαλό του μεταφραστή το επόμενο «αρχιστρατηγικήν» υπονοεί την ιδιαίτερη ιδιότητα των νεκρών–, οπότε αλλοιώνεται η πληροφορία του πρωτοτύπου.

68. Την έντονη τάση του Φιλιππίδη για χρήση συνθέτων και νεολογισμούς επισημαίνει ο Παππάς, ό.π. (σημ. 2), *passim*, και αυτή η ιδιαιτερότητα της φιλιππίδειας γλώσσας αξίζει ιδιαίτερη μελέτη.

ibi quum obsiderentur a Clodio
Glabro,

per fauces cavi montis vitineis delapsi
vinculis

ad imas eius descendere radices
et exitu invio nihil tale opinantis ducis

Εδώ, όταν πολιορκήθηκαν από τον Κλώδιον Γλάβρον οπού έπιασε την δύσκολη και στενή άνοδο, έκαμαν κλιμακίδες από άγρια κλήματα, και με αυτές κατέβηκαν από τα απόκρημα και απότομα μέρη (τα άλλως άβατα) και ήλθαν εις τες κατώτατες ρίζες του κοίλου βουνού (6).

subito impetu castra rapuere.

(Φλώρ. 3.20.4)

και τον Κλώδιον οπού φαντάζονταν ότι ήταν ακατόρθωτη η έξοδος τους, όρμησαν και τον κτυπούν έξαφνα και διαρπάζουν το στρατόπεδόν του.

(Επιτ. Ρωμ., σ. 205)

Στο χωρίο αναγνωρίζονται οικείες μεταφραστικές παρεμβάσεις, όπως η παρένθετη λεξικογραφική επεξήγηση, «(τα άλλως άβατα)», η διευκρινιστική επανάληψη του ονόματος που αντικαθιστά την αρχηγική ιδιότητα του προσώπου («και τον Κλώδιον οπού φαντάζονταν» ~ *opinantis ducis*), η απόδοση με μεταφραστικά ζεύγη ή πρόσθετες διευκρινίσεις, για να γίνει εμφαντικότερο το νόημα και σαφέστερη η εικόνα της μάχης («από τα απόκρημα και απότομα μέρη» ~ *per fauces*: «κλιμακίδες από άγρια κλήματα» ~ *vitineis vinculis*: «όρμησαν και τον κτυπούν έξαφνα» ~ *subito impetu* – με ταυτόχρονη ρηματοποίηση του αφηρημένου ουσιαστικού), αλλά η συνολική ανάγνωση, λόγω ακριβώς της συσσώρευσης τόσων προσθηκών, αφήνει την αίσθηση γενικότερης διασκευής του πρωτοτύπου προς μια πιο αναλυτική και παραστατική απόδοση. Στην έκδοση του Duker υποσημειώνονται δύο σχόλια του Salmasius που αποκαλύπτουν την πηγή της φιλιππίδειας διασκευής: (α) πρώτα η εξήγηση «*Vitinea vincula una voce Graeci vocant κληματίδας [sic]. qua voce etiam usus est Plutarchus in ejusdem historiae narratione*», από όπου προέρχεται το «έκαμαν κλιμακίδες» του Φιλιππίδη και (β) η παράθεση του ίδιου του πλουτάρχειου χωρίου λίγο πιο κάτω στο σχόλιο για το *Et exitu invio*) έπειτα Κλωδίου στρατηγού μετά τρισχιλίων πεμφθέντος εκ Ρώμης και πολιορκούντος αυτούς έν όρει μίαν έχοντι χαλεπήν και στενήν κάθοδο, ήν ό Κλώδιος έφρουρεί, τὰ δ' άλλα κρημονύς άποτόμους και λισσάδας (= Πλούταρχ. Κράσσοσ 9.2): είναι προφανής η ομοιότητα σε λεκτικό επίπεδο με τη μετάφραση του Φιλιππίδη, ο οποίος πιθανότατα συμβουλεύθηκε και τη συνέχεια του αρχαίου ελληνικού

κειμένου (ἄμπελον δὲ πολλὴν ἀγρίαν ἐπιπολῆς πεφυκυῖαν, ἔτεμνον τῶν κλημάτων τὰ χρήσιμα, καὶ συμπλέκοντες ἐξ αὐτῶν κλιμακίδας ... κτλ.).

Αντίστοιχη τακτική, αλλά με αμφίβολη επιτυχία, φαίνεται να υιοθετεί και στο τέλος του ίδιου κεφαλαίου, όταν περιγράφεται η σύγκρουση των στρατών του Σπάρτακου και του Κράσσου, στο χωρίο που παρατέθηκε πιο πάνω (σ. 138). Ο Φλώρος περιορίστηκε στα δύο κρίσιμα γεγονότα –(α) την αποτυχημένη προσπάθεια των εξεγερμένων να περάσουν τα στενά και να διεκπεραιωθούν στη Σικελία και (β) την τελική τους εφόρμηση εναντίον των Ρωμαίων–, παραλείποντας άλλες λεπτομέρειες. Ο Φιλιππίδης, ωστόσο, δεν αρκέστηκε σε απλή μετάφραση, αλλά φαίνεται ότι και εδώ έλαβε υπόψη του τον Βίο του Κράσσου του Πλούταρχου, όπου στα δύο τελευταία (10-11) από τα τέσσερα κεφάλαια που αφιερώνονται στον πόλεμο με τον Σπάρτακο γίνεται εκτενής και λεπτομερής περιγραφή όσων συνέβησαν αφότου ανέλαβε τη στρατηγία ο Κράσσος. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο ο Κράσσος πέτυχε να εγκλωβίσει τον Σπάρτακο στο Ρήγιο και να αποκόψει τη δυνατότητα διαφυγής του στη Σικελία· έπειτα από ένα χρονικό διάστημα με διάφορες αψιμαχίες, όπου είχαν πολλές απώλειες οι εξεγερμένοι, ο Κράσσος, θέλοντας να επισπεύσει τη σύγκρουση, προτού φτάσει ο Πομπήιος και καρπωθεί και εκείνος τη δόξα, έφερε τον στρατό του κοντά σε εκείνον του Σπάρτακου· καθώς οι Ρωμαίοι για να οχυρώσουν τη θέση τους άρχισαν να σκάβουν τάφρο, στρατιώτες του Σπάρτακου έκαναν επιθέσεις εναντίον των εργαζομένων, με αποτέλεσμα να γενικευτεί η σύρραξη· ο Σπάρτακος, κατανοώντας ότι δεν μπορεί να αποφύγει τη μάχη, έσφαξε το άλογό του σε μία δραματική κίνηση που έδειχνε ότι δεν υπάρχει επιστροφή και προχώρησε στην τελική σύγκρουση με όλες τις δυνάμεις του (ἐπειγόμενος οὖν διαγωνίσασθαι καὶ παραστρατοπεδεύσας τοῖς πολεμίοις, ὄρουττε τάφρον, πρὸς ἣν ἐκπηδῶντες οἱ δοῦλοι προσεμάχοντο τοῖς ἐργαζομένοις. αἰεὶ δὲ πλειόνων ἐκατέρωθεν ἐκβοηθούντων, ὁρῶν τὴν ἀνάγκην ὁ Σπάρτακος ἅπαν παρέταξε τὸ στράτευμα, καὶ πρῶτον μὲν τοῦ ἵππου προσαχθέντος αὐτῷ, σπασάμενος τὸ ξίφος καὶ εἰπὼν, ὅτι νικῶν μὲν ἔξει πολλοὺς ἵππους καὶ καλοὺς τοὺς τῶν πολεμίων, ἠττώμενος δ' οὐ δεῖται, κατέσφαξε τὸν ἵππον, 11.8-9). Έτσι εξηγείται γιατί η ελληνική μετάφραση μιλάει για χαράκωμα και τάφρο [«Τέλος έσπασαν το χαράκωμα (πήδησαν την τάφρον) με βίαν, και απόθαναν ως άξιοι άνδρες με το ξίφος εις το χέρι»], εκεί όπου το λατινικό πρωτότυπο αναφέρει απλώς την ηρωική έξοδο των αποκλεισμένων πολεμιστών του Σπάρτακου (tandem eruptione facta dignam viris obiere mortem)· μολονότι όμως γίνεται κατανοητό πώς προέκυψε η διαφορά και μπορεί να εξηγηθεί η αστοχία της μετάφρασης, είναι εξίσου προφανές ότι αυτή η παρέμβαση του Φιλιππίδη δεν ενσωματώνεται επιτυχώς, καθώς γίνεται με τρόπο απρόσμενο για τα συμφραζόμενα, από τα οποία λείπει

κάθε αναφορά σε οχυρωματικά έργα.

Σε ανάλογη κατηγορία επεμβάσεων πρέπει να προσγραφεί η διόρθωση του ονόματος του στρατηγού που νίκησε τον Εύνο από «Περπέρινα» (κατά τον Φλώρο) σε «Ρουπίλιο»: Tandem *Perperna* Imperatore supplicium de eis sumptum est (Φλώρ. 3.19.7) ~ «Τέλος, αρχιστρατηγώντας ο *Ρουπίλιος*, έγινε εκδίκησις αυτών» (Επιτ. Ρωμ., σσ. 201-2). Το όνομα *Perperna* παραδίδει ομόφωνα η χειρόγραφη παράδοση και το υιοθετούν όλοι οι εκδότες ως αυθεντική γραφή του Φλώρου, μολοντί πρόκειται για, κατά κοινή ομολογία, αναμφισβήτητη ανακρίβεια.⁶⁹ Ο Φιλιππίδης προκρίνει, εις βάρος της φιλολογικής ορθότητας, την αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας, ακολουθώντας τα σχόλια του Freinsheim και του Duker που υποσημειώνονται στην έκδοση του τελευταίου, ή ίσως απευθείας τον Διόδωρο Σικελιώτη 34/35.2.20-23 (βλ. σημ. 61). Διορθώνει μάλιστα το ίδιο λάθος και τη δεύτερη φορά που απαντά λίγο πιο κάτω: ο Φλώρος αναφέρει ότι κατά τη δεύτερη εξέγερση των δούλων ο στρατηγός Ακύλλιος ακολούθησε το παράδειγμα του προκατόχου του Περπέρινα (Sed Aquilius, *Perpernae* usus exemplo ..., 3.19.11) και ο Φιλιππίδης μεταφράζει «Ο Ακουίλιος όμως, κατά το παράδειγμα του Ρουπιλίου ...» (ό.π., σ. 203).⁷⁰

(iv) Απολύτως χαρακτηριστική του ιστοριογραφικού λόγου του Φλώρου είναι η εμ-παθής στάση του απέναντι στα γεγονότα, η εμπλοκή του με υποκειμενικές κρίσεις και σχόλια. Εδώ αυτή η τάση του γίνεται άμεσα ορατή στις εισαγωγές των δύο κεφαλαίων, όπου με τα σχόλιά του ενισχύει την ερμηνευτική του πρόταση περί κατάντιας των Ρωμαίων, που έφτασαν να πολεμούν με εχθρούς αταίριαστους στο μεγαλείο τους. Η πραγματέυση του «Δουλικού πολέμου» αρχίζει με την απαξίωση αυτού του είδους «εχθρών» συγκριτικά προς τους Ιταλούς, τους εχθρούς της Ρώμης κατά τον «Ιταλικό ή Συμμαχικό πόλεμο» (90-89 π.Χ.), του οποίου η εξιστόρηση προηγήθηκε ακριβώς πιο πριν.

69. Για τις ανακρίβειες και τα σφάλματα του Φλώρου βλ. von Albrecht, ό.π. (σημ. 12), σσ. 1621-1622.

70. Κατά τον Freinsheim (σχόλιο στο 3.19.8 στον Duker έκδ.1722, σ. 654 = 1744, σσ. 593-594) το λάθος οφείλεται σε κάποιον αντιγραφέα του Φλώρου, αλλά ο Duker (στο ίδιο σχόλιο) επισημαίνει ότι τότε ο αντιγραφέας αυτός πρέπει να έκανε το ίδιο λάθος δύο φορές, στο 3.19.7 και στο 3.19.11, όπου επαναλαμβάνεται το όνομα του στρατηγού σε άλλα συμφραζόμενα. Ίσως αυτή η επισήμανση κατέστησε προσεκτικό τον Φιλιππίδη και έκανε τη διόρθωση και τις δύο φορές, ή ίσως από μόνος του επέδειξε τη δέουσα προσοχή, ιδίως αν είχε κατά νου τον Διόδωρο.

Utrumque, etsi cum sociis (nefas), cum liberis tamen et ingenuis, dimicatum est: quis aequo animo ferat in principe gentium Populo bella servorum?

(Φλώρ. 3.19.1)

Αν και απλώς, και με τους συμμάχους μάλιστα αθέμιτον ο πόλεμος, πλην πολεμήσαμεν με ελευθέρους και με ευγενείς. Αλλά τις ημπορεί πράως (1) να υποφέρει εις τον πρώτιστον και κύριον των εθνών δήμον δουλικούς πολέμους.

(Επιτ. Ρωμ., σσ. 199-200)

Η εισαγωγή του «Σπαρτακικού πολέμου» στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο προβάλλει τους μονομάχους ως ακόμη χαμερπέστερους αντιπάλους και από αυτούς τους δούλους.

Enimvero servilium armorum dedecus

feras: nam et ipsi per fortunam in omnia

obnoxii;

tamen quasi secundum hominum genus sunt et in bona libertatis nostrae adoptantur. bellum

Spartaco duce concitatum quo nomine appellem nescio.

quippe quum servi militaverint, gladiatores imperaverint, illi infimae sortis homines, hi pessimam*

auxere ludibrio calamitatem.

(Φλώρ. 3.20.1-2)

hi pessimae, auxere ... *Freinsheim*

Πλην ημπορεί τινάς να υποφέρει την αισχύνην των δουλικών όπλων· επειδή και αυτοί οι δούλοι, αν και από κακήν τους τύχην ένοχοι εις όλα, πλην είναι τρόπον τινά ένα δεύτερον γένος ανθρώπων (1), και υιοθετούνται εις τα καλά της ελευθερίας μας (2). Αλλά τον πόλεμον τον αναμμένον από τον Σπάρτακον, ως ηγεμόνα, πώς να τον επονομάσω, δεν ηξεύρω (3)· επειδή εδώ στράτευαν δούλοι, και ηγεμόνευαν μονομάχοι· εκείνοι το κατώτατον και ουτιδανότατον είδος των ανθρώπων, τούτοι το κάκιστον· επειδή αύξαναν τα κακά τους εις διατριβήν άλλων με την θέαν τους (4).⁷¹

(Επιτ. Ρωμ., σ. 204)

71. Ο Φιλιππίδης εμφανώς μεταφράζει βάσει της γραφής *pessimae* που συνάπτεται με το *sortis* («τούτοι το κάκιστον» [είδος των ανθρώπων])· επρόκειτο για εύλογη διόρθωση του *Freinsheim*, την οποία ο *Graevius* είχε υιοθετήσει στο κυρίως κείμενο, ενώ ο *Duker*, πιο συντηρητικός, διατήρησε στο κείμενο τη γραφή των *χφφ* και διατύπωσε στα σχόλια τη βεβαιότητά του για την ορθότητα της διόρθωσης («*Non dubito quin hoc [scil. το *pessimae*] praefendum sit vulgato*», υπό την προϋπόθεση ότι θα συνοδευτεί από το επεξηγηματικό *nam*, που πάλι είχε προτείνει ο *Freinsheim*, έκδ. 1722, σ. 661 = 1744, σ. 600), εκφράζοντας παράλληλα την άποψη ότι το χωρίο

Ο Φλώρος εξαρχής και με ρητορικές εξάρσεις παρουσιάζει τις διάφορες εξεγέρσεις των δούλων και του Σπάρτακου και την ανάγκη καταστολής τους από τον ρωμαϊκό στρατό ως δραστηριότητα ανάξια του μεγαλείου της Ρώμης (βλ. Den Boer, ό.π. (σημ. 52), σσ. 13-14), και ο Φιλιππίδης παρακολουθεί τη φόρτιση του λόγου και τα επικριτικά σχόλια του ρωμαίου ιστοριογράφου για την ηθική υπόσταση και αξία αυτών των αντιπάλων –παρά το γεγονός ότι στα δικά του σχόλια ο μεταφραστής εκφράζει τη διαφωνία του προς την άποψη του Φλώρου. Στο 3.19.1 η μετάφραση μπορεί να μετριάξει την ένταση του παρενθετικού (*nefas*), καθώς το εντάσσει στη ροή του λόγου, «και με τους συμμάχους μάλιστα αθέμιτον ο πόλεμος», αλλά οξύνει την «εθνική» φόρτιση τόσο με το πρωτοπρόσωπο «πολεμήσαμεν» αντί του απρόσωπου *dimicatum est* όσο και με την πληθωρική απόδοση «εις τον πρώτιστον και κύριον των εθνών δήμον» του εμπρόθετου *in principe gentium* –όπου με τα δύο επίθετα αποκαλύπτεται η διττή σημασία του (ουσιαστικοποιημένου εδώ) *principe* και, προπαντός, διογκώνεται η ποιοτική απόσταση μεταξύ των δύο αντιπάλων, η οποία αποτελεί ακριβώς το κύριο μέλημα και του μεταφραζόμενου κειμένου.⁷² Αντίστοιχα, στο 3.20.1-2 η αρχική εντύπωση από τη μετατροπή σε αόριστο τρίτο πρόσωπο («ημπορεί τινάς να υποφέρει») του *feras* (το οποίο πάντως μπορεί να εκληφθεί και ως β' ιδανικό πρόσωπο, και όχι υποχρεωτικά αποστροφή προς τον Ρωμαίο αναγνώστη) είναι η άμβλυση της έντασης του πρωτοτύπου, όμως στη συνέχεια η μετάφραση μεταφέρει «πιστά» το πνεύμα και τον λόγο του Φλώρου. Η χρήση, μάλιστα, του αυξητικά κλιμακούμενου μεταφραστικού ζεύγους «το κατώτατον και ουτιδανότατον» για την απόδοση του μονολεκτικού *infimae* βρίσκεται συντονισμένη με την πρακτική

γενικά πάσχει, γιατί δεν είναι κατανοητός ο πρkm. *auxere* στη γνωμικού τύπου έκφραση για τις συμφορές των μονομάχων: «*nec adparet, cur verbo perfecti temporis dixerit auxere, quum vellet, ad horum calamitatem accedit ludibrium, horum calamitas augetur ludibrio*» (ό.π.). Ο *codex Bambergensis*, όπου προστίθεται στο *calamitatem* το επίθετο *Romanam*, έδειξε ότι το νόημα εδώ είναι τελείως διαφορετικό, συντονισμένο με την ευρύτερη εμμονή του Φλώρου ότι οι μονομάχοι ως εχθροί ήταν ντροπή για τη Ρώμη: «όταν οι δούλοι έγιναν στρατιώτες και οι μονομάχοι στρατηγοί –άνθρωποι κατωτάτης υποστάθμης οι πρώτοι, του χειρίστου είδους οι δεύτεροι– επιδείνωσαν τη συμφορά της Ρώμης γελοιοποιώντας την». Έτσι, στη μετάφραση του Φιλιππίδη, ο οποίος ακολούθησε, βέβαια, τους εκδότες και σχολιαστές του Φλώρου που γνώριζε, υπάρχει πλήρης παρανόηση του *ludibrio*, που συνδέεται με τα αναξιοπρεπή θεάματα των μονομάχων (βλ. σχετικά και παρακάτω σημ. 80).

72. Ο Ρωμαίος ιστορικός δείχνει πάντως κάποια κατανόηση για τη θέση των δούλων, την οποία αποδίδει στην τύχη (*per fortunam*). Ο Φιλιππίδης μεταφράζει με μια επεξηγηματική προσθήκη «από κακήν τους τύχην», που, αν κριθεί με αυστηρά φιλολογικά κριτήρια, παρερμηνεύει τη σημασία τής, κανονικά, ουδέτερης ή θετικών συνδηλώσεων λ. *fortuna*: η προσθήκη, ωστόσο, προβάλλει το συναίσθημα συμπόνιας για τη δυστυχία των δούλων, το οποίο διαδηλώνει με τα σχόλιά του (βλ. παρακάτω) ο μεταφραστής και εμφανώς θέλει να περάσει στους αναγνώστες.

του Φιλιππίδη να υπερτονίζει την αξιολογική κρίση του Φλώρου για την απόσταση μεταξύ δούλων και Ρωμαίων, εδώ με τον αντίθετο τρόπο (την υποβάθμιση των δούλων) από εκείνον του προηγούμενου κεφαλαίου (την υπέρθεση της αξίας των Ρωμαίων).

Παρόμοια είναι η περίπτωση του 3.19.7, όπου ο Φλώρος απερίφραστα εκδηλώνει το αίσθημα ντροπής για τις ήττες των ρωμαϊκών στρατευμάτων από τους δούλους που εξεγέρθηκαν υπό τον Εύνο, και ο Φιλιππίδης (σ. 201) διατηρεί ακέραιη τη συναισθηματική φόρτιση και αγανάκτηση που αποπνέει το πρωτότυπο, όπως φαίνεται από τη σήμανση στα επόμενα, μεταφραζόμενο και μεταφραστικό, κείμενα:

Quin illud quoque (ultimum belli dedecus), capta sunt castra Praetorium;
nec nominare ipsos pudebit, castra Manilii, Lentuli, Pisonis, Hyspaei.

Itaque qui per *fugitivarios* retrahi debuissent, Praetorios duces *profugos* proelio ipsi sequebantur.

(Φλώρ. 3.19.7)

και το αίσχιστον, πήρε στρατόπεδα στρατηγών, δεν εντρέπομαι να τους ονομάσω, τα στρατόπεδα του Μανιλίου, του Λεντούλου, του Πίσωνος, του Υψαίου (133).

Ούτω λοιπόν, εκείνοι οπού έπρεπε με *φυγαδοθήρας* και *ερευνάδας* να ξεσκαλίζονται (3), έπαιρναν κατόπι ηγεμόνας *φυγάδας* από την μάχην (σ. 201)

Στη μετάφραση αυτή αξίζει να προσεχθούν δύο τρία ακόμη σημεία. Πρώτα πρώτα η διατήρηση της έμφασης που, χάρη στην ετυμολογική σχέση των όρων *fugitivarios* και *profugos*, αποκτά στο λατινικό κείμενο η αντιστροφή των ρόλων δούλων και στρατηγών: οι συνήθεις *φυγάδες*, οι δούλοι, των οποίων η ανεύρεση και βίαιη επαναφορά στους κυρίους τους εμπίπτει στο, μάλλον ανυπόληπτο, επάγγελμα του «κυνηγού επικηρυγμένων», εδώ έχουν τρέψει σε φυγή τους ευυπόληπτους στρατηγούς, των οποίων το χρέος είναι να μένουν υπερήφανοι στο πεδίο της μάχης. Ο Φιλιππίδης κρατά απόφιο το ρητορικό τέχνασμα που αναδεικνύει την ατιμωτική για τους Ρωμαίους εξέλιξη μέσω των «*φυγαδοθήρας*» και «*φυγάδας*», τα οποία εμπεριέχουν και την ετυμολογικά ομόλογη ελληνική ρίζα των λατινικών όρων (*fug-* ~ *φυγ-*). Επιπλέον τονίζει ακόμη περισσότερο την αντίθεση χάρη στο μεταφραστικό ζεύγος «*φυγαδοθήρας* και *ερευνάδας*» που διπλασιάζει το *fugitivarios* –εδώ η παράθεση δύο εναλλακτικών συνώνυμων λέξεων λειτουργεί εν είδει λεξικογραφικού σχολίου για τη σημασία τού, σπάνιου, *fugitivarios*. Οι δύο αυτοί όροι παρεκκλίνουν από το δεσπόζον λεκτικό της

μετάφρασης, λόγω της προέλευσής τους από τις αρχαίες πηγές,⁷³ αλλά τουλάχιστον ο «φυγαδοθήρας» και κυριολεκτεί ως προς τη σημασία του «fugitivarius» και είναι σύνθετο που, παρά το λόγιο δεύτερο μισό του, γίνεται πλήρως κατανοητό και ηχεί οικείο στη νεοελληνική. Ενδιαφέρον επίσης είναι ότι τα δύο λόγια ουσιαστικά συντάσσονται με το καθαρά δημώδες ρήμα «να ξεσκαλίζονται», σε μία συνένωση όχι άγνωστη στη φιλιππίδεια γλώσσα, με μάλλον ευτυχές υφολογικό αποτέλεσμα, καθώς και η λογιότητα αμβλύνεται και η ζωντάνια του λόγου δεν υπονομεύεται –έστω και αν το ρήμα «ξεσκαλίζω» δεν αποδίδει εδώ τη σημασία του retrahere.⁷⁴

Στο ίδιο πνεύμα «υποκειμενικής» ή «εμ-παθούς» ιστοριογραφίας εμπíπτουν και άλλα σύντομα σχόλια στο κεφάλαιο για τον Σπάρτακο, με τα οποία ο Φλώρος δηλώνει τη ντροπή των Ρωμαίων που ο στρατός των μονομάχων κόντεψε να αποτελέσει κίνδυνο για τη Ρώμη –quibus elatus victoriis de invadenda urbe Romana (quod satis est turpitudini nostrae) deliberavit (Φλώρ. 3.20.11) ~ «Φουσκαμένος και υφωμένος εις τα φρονήματα (scil. ο Σπάρτακος), τί εντροπή μας! αποφάσισε να έλθει με βίαν και εις την Ρώμην!» (σ. 207) –, σε σημείο να θεωρούνται πραγματικοί, ισάξιοι εχθροί: a quo pulsi fugatique (pudet dicere) hostes in extrema Italiae refugerunt (3.20.12) ~ «από τον οποίον νικημένοι, εξωσμένοι, οι εχθροί, εντροπή να το πή τινάς, κατάφυγαν εις τες άκρες της Ιταλίας» (ό.π.).⁷⁵ Πιο ενδιαφέρον, ωστόσο, είναι ότι διάθεση υποκειμενικής παρέμβασης στον ιστοριογραφικό λόγο επιδεικνύει και ο Φιλιππίδης. Από παράδειγμα αποτελεί το παρένθετο σχόλιό του ότι ήταν ντροπή για τους Ρωμαίους που καταδέχτηκαν να τελέσει

73. Ο Φιλιππίδης πιθανότατα αντλεί εδώ από το σχόλιο του Freinsheim που υποσημειώνει ο Duker ad loc. (έκδ. 1722, σ. 653 = 1744, σ. 593) «Fugitivarios] Graeci eleganter φυγαδοθήρας ... recentior Hellenismus διωγμίτας. ... Justinianus έρευνάδας Graece nominat illos Quaestores a se institutos, quorum officium describit, Novella 80.»

74. Το «ξεσκαλίζω» σημαίνει «ανασκαλεύω, ανερεινώ, αναδιψώ» (Δ. Δημητράκου, *Επίτομον Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 31970), «ανασκαλεύω ψάχνοντας να βρω κτ» (*Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Α.Π.Θ. - Ι.Ν.Σ. [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 1998), ενώ το retraho σημαίνει «σέρνω πίσω, εξαναγκάζω (φυγάδες κτλ.) να επιστρέψουν» (OLD s.v. 2b). Για αντίστοιχη συνένωση λόγιου τύπου και δημώδους σύνθετου βλ. 3.20.3 effracto Lentuli ludo (Φλώρ. 3.20.3) ~ καταθραύσαντες το μονομαχοσχολείον του Λεντούλου (*Επιτ. Ρωμ.*, σσ. 204-5).

75. Εδώ μπορεί να συνυπολογιστεί και το (στερούμενο, πάντως, της φόρτισης των προαναφερθέντων) σχόλιο στο κεφάλαιο των δουλικών πολέμων για την έκπληξη που προξενεί το μέγεθος των συμφορών που προκάλεσαν οι δούλοι στη Σικελία: Mox, imperio per diversa tergarum occupato, quis crederet Siciliam multo cruentius servili, quam Punico bello esse vastatam? (Φλώρ. 3.19.2) ~ Έπειτα, όντας απασχολημένη η αρχή εις διάφορα μέρη της οικουμένης, τις να το πιστεύσει, η Σικελία έπαθε πολλά πλειότερα κακά από τον δουλικόν πόλεμον, παρά από τον καρχηδονικόν (*Επιτ. Ρωμ.*, σ. 200). Πρβ. επίσης την εκτίμηση για την παλαιά (περ. 460 π.Χ.) εξέγερση υπό τον Ερδόμο: sed hic tumultus magis fuit, quam bellum (3.19.2) ~ «πλην αυτός ήταν έναν θόρυβος μόνον, και όχι πόλεμος» (ό.π., σ. 200).

μικρό θρίαμβο (ovatio) ο στρατηγός που κατέστειλε την εξέγερση του Εύνου, γιατί αυτή η επιτυχία ήταν ανάξια του μεγαλείου της Ρώμης: «και έγινε (130) εις την Ρώμην (εις αισχύνην βέβαια της Ρώμης) και εύνας [sic] κατά των δούλων (4)· και ευχαριστήθηκε ο νικητής ούτω, διά να μη καταισχύνει την αξίαν του θρίαμβου με δουλικές επωνυμίες και επιγραφές» (ό.π., σ. 202).⁷⁶ Το σχόλιο αυτό, βέβαια, αφορμάται από τα αντίστοιχα του Φλώρου και από μια άποψη φαίνεται να προωθεί την ίδια ιδέα· ο Φιλιππίδης, ωστόσο, υπερθεματίζει και ουσιαστικά διαφοροποιείται από τον ρωμαίο ιστορικό, αφού ο τελευταίος φαίνεται να συμβιβάζεται με την απόφαση του νικητή να μην τελέσει τον επίσημο μεγαλοπρεπή θρίαμβο (triumphus). Τελικά το φιλιππίδειο σχόλιο μάλλον συνιστά μονόπλευρη ερμηνεία του μεταφραστή, για να προδιαθέσει τον αναγνώστη αρνητικά απέναντι στη συγκεκριμένη ενέργεια των Ρωμαίων. Στην ίδια «εμ-παθή» διάθεση, που τώρα όμως έχει ως στόχο την ανάδειξη και υποστήριξη των εξεγεργμένων, μπορεί να προσγραφεί η πρωτοβουλία του Φιλιππίδη να ενσωματώσει τη φράση «με το ξίφος εις το χέρι» (tandem eruptione facta dignam viris obiere mortem ~ «Τέλος έσπασαν το χαράκωμα ..., και απόθαναν ως άξιοι άνδρες με το ξίφος εις το χέρι», βλ. το χωρίο παραπάνω σ. 138) κατά την περιγραφή της απέλπιδας τελικής μάχης των μονομάχων του Σπάρτακου με τον στρατό του Κράσσου· με αυτή την πρόσθετη «εικαστική πινελιά» προσδίδει ενάργεια, που λείπει από το πρωτότυπο, και τονίζει την αυτοθυσία των στρατιωτών του Σπάρτακου, τον οποίο βλέπει με συμπάθεια, όπως φαίνεται από τα σχόλια (βλ. παρακάτω) στις υποσελίδες σημειώσεις του. Σε αυτές ακριβώς γίνεται αποκάλυπτη η προσωπική του εμπλοκή, συγκεκριμενοποιείται η κριτική στάση του απέναντι στο κείμενο του Φλώρου και φαίνεται η διάθεσή του να κατευθύνει τη σκέψη τού αναγνώστη προς έναν ανάλογο τρόπο πρόσληψης της ιστορίας.

(β) Τα φιλιππίδεια σχόλια

Καθοριστικό ρόλο για την πρόσληψη του έργου του Φλώρου από τον Φιλιππίδη και για τις προσδοκίες του τελευταίου για αντίστοιχη πρόσληψη από τους δικούς του αναγνώστες παίζουν οι σημειώσεις που συνοδεύουν τη μετάφραση και δεν αρκούνται σε παράθεση πληροφοριών,⁷⁷ αλλά επιπλέον

76. Το «εύνας» είναι μάλλον τυπογραφικό λάθος αντί του «εύαν», όπως δείχνει και το υποσελίδιο σχόλιο του Φιλιππίδη: «(4) Ευαν [sic] ονόμαζαν οι ρωμαίοι τον δεύτερον και μικρόν θρίαμβον ...» –προφανώς έχει κατά νου τον όρο του Πλούταρχου, *Μάρκελ*. 22.1, *συνεχώρησεν αὐτοῖς τὸν μὲν ἐντελῆ καὶ μέγαν [scil. θρίαμβον] εἰς τὸ Ἀλβανὸν ὄρος ἐξελάσαι, τὸν δ' ἐλάττω καταγαγεῖν εἰς τὴν πόλιν, ὃν εὖαν Ἔλληνας, ὄβαν δὲ Ρωμαῖοι καλοῦσι*, βλ. Παππάς, ό.π. (σημ. 2), σ. 228 σημ. 1278.

77. Απλά πληροφοριακά σχόλια διασπείρονται άφθονα στις υποσημειώσεις, αν και στα

ασκούν κριτική είτε στον ίδιο τον Φλώρο για τη ρητορική του είτε στα ήθη των Ρωμαίων. Ειδικά στα δύο κεφάλαια που μας απασχολούν εδώ, τέτοια κριτικά σχόλια είναι πυκνά και αποκαλυπτικά, κυρίως λόγω του θέματος της δουλείας που θίγει ευαίσθητες χορδές του μεταφραστή.

Αυτό γίνεται εμφανές από την πρώτη υποσημείωση του κεφαλαίου 19, η οποία απαντά στο ρητορικό ερώτημα που θέτει ο Φλώρος: «Αλλά τις ημπορεί πράως (1) να υποφέρει εις τον πρώτιστον και κύριον των εθνών δήμον δουλικούς πολέμους» (σ. 199, βλ. το κείμενο παραπάνω σ. 147). Ο διαποτισμένος από τα ιδεώδη της γαλλικής επανάστασης και τις αρχές του Διαφωτισμού Φιλίππιδης αντιστρέφει την οπτική του Φλώρου: «Ναί να αγανακτήσει τινάς δι' αυτόν τον πόλεμον· πλην κατά της ωμότητος, τραχύτητος, ατεγκτότητος, ασπλαγχνίας, απανθρωπίας των δεσποτών οπού δεν γνώριζαν βαρβαρότατα την ανθρωπότητα εις τους αθλίους δούλους, αλλά τους μεταχειρίζονταν παρανομοτάτα, χειρότερα και από αυτά τα κτήνη.» (Επιτ. Ρωμ., σ. 199 σημ. 1). Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η δεύτερη υποσημείωση του κεφαλαίου, «Διάβασε τον Κράσσον του Πλουτάρχου, τον Πολύβιον και άλλους· θα ιδείς και εις τα τεμάχια του Διοδώρου την ασπλαγχνίαν και την απανθρωπότητα των δεσποτών και θα φρίξεις. Αυτή η απανθρωπότης στάθηκε το μέγεθος της συμφοράς, και όχι ο Εύνος. ...» (ό.π., σ. 200 σημ. 2),⁷⁸ ενώ η έβδομη σημείωση, πλάι στην αγανάκτηση για την εκμετάλλευση των δούλων, μαρτυρεί τον θαυμασμό για τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ήθη που κατάργησαν τον απάνθρωπο θεσμό: «Φρίξε, φίλε, και ανατρίχιαζε, αν είσαι άνθρωπος. Πλήθος δούλους είχαν· τους ανάγκαζαν την ημέραν να εργάζονται αλυσοδεμένοι· τους έκλειαν την νύκτα αλυσοδεμένους ως άγρια θηρία εις τα δεσμοτήρια. Ω, πόσον καν δι' αυτό πρέπει να θαυμάζεται η Ευρώπη την σήμερον!» (ό.π., σσ. 202-203 σημ. 7).⁷⁹ Αντίστοιχα σχόλια για την ανελέητη συμπεριφορά προς

κεφάλαια που εξετάζουμε είναι μάλλον λίγα: η σημείωση για την *onatio* (βλ. προηγούμενη σημείωση), μία εκτενής σημείωση για τον Βεζούβιο και τις εκρήξεις του (Επιτ. Ρωμ., σ. 205 σημ. 6 «Κοίλον βουνόν το ονομάζει διά το ηφαίστειον ...»· σχόλιο στο Φλώρ. 3.20.4, βλ. παραπάνω σ. 143) και μία για το έθιμο της νεκρικής πυράς (*rogum*, Επιτ. Ρωμ., σσ. 206-207 σημ. 7 «Ξυλοσωρός· τάφος τρόπον τινά του νεκρού ...», σχόλιο στο Φλώρ. 3.20.9, βλ. παραπάνω σ. 152).

78. Η σημείωση γίνεται με αφορμή την αναφορά του Φλώρου στις μεγάλες αγροτικές περιουσίες που είχαν οι Ρωμαίοι στη Σικελία: «Η Σικελία έχοντας μίαν γην πολλά εύφορη ... πολλοί πολίται Ρωμαίοι είχαν μεγάλους αγρούς εις αυτήν (2)», (Επιτ. Ρωμ., σ. 200· βλ. το κείμενο παραπάνω σ. 137) ~ *Terra frugum ferax, et quodammodo suburbana provincia, late fundis civium Romanorum tenebatur* (Φλώρ. 3.19.3).

79. Η σημείωση γίνεται κατά την αναφορά στην έναρξη της δεύτερης εξέγερσης των δούλων υπό τον Αθηνίωνα: «συντάττει υπό τες σημαίες του όλους τους συνδούλους του, αφ' ου τους ελευθέρωσε από το δεσμοτήριον (7).» (Επιτ. Ρωμ., σ. 202) ~ *familiam ergastulo liberatam sub signis ordinat* (Φλώρ. 3.19.9).

τους μονομάχους κάνει και στο κεφάλαιο για τον Σπάρτακο,⁸⁰ όπου όμως προχωρεί και σε έντονη κριτική εναντίον του ίδιου του Φλώρου για τις ιδέες που προεσβύει. Στην αρχή ήδη, όταν ο ρωμαίος ιστοριογράφος αναγνωρίζει στους δούλους ότι «είναι τρόπον τινά ένα δεύτερον γένος ανθρώπων (1)» (βλ. παραπάνω σ. 146), ο Φιλιππίδης σημειώνει: «(1) Εδώ παντάπασι ως χαμερπής, ταπεινόφρων, χυδαίος ο Φλώρος» (Επιτ. Ρωμ., σ. 204 σημ. 1), και λίγο πιο κάτω στην απορία του Φλώρου «Αλλά τον πόλεμον τον αναμμένον από τον Σπάρτακον, ως ηγεμόνα, πώς να τον επονομάσω, δεν ηξεύρω (3)» (βλ. παραπάνω σ. 146) απαντά: «Ονόμασέ τον Φλώρε βάρβαρον πόλεμον· επειδή η ρωμαϊκή βαρβαρότης και ασπλαγχνία ήταν αιτία.» (ό.π., σ. 204 σημ. 3). Όταν ο Φλώρος αναφέρεται στην απόφαση του Σπάρτακου να τιμήσει τους νεκρούς διοικητές της παράταξης του βάζοντας τους αιχμάλωτους Ρωμαίους να μονομαχούν γύρω από τη νεκρική πυρά, ώστε να προσφέρουν ένα ατιμωτικό γι' αυτούς θέαμα – «Τούτος ακόμα των αποθαιμένων εις την μάχην συντρόφων του τίμησε τον ενταφιασμόν με αρχιστρατηγικήν τιμήν· πρόσταξε τους αιχμαλώτους να μονομαχούν περί την πυράν (7)» (Επιτ. Ρωμ., σ. 206) –, ο Φιλιππίδης σχολιάζει άλλη μια φορά τις βάρβαρες διασκεδάσεις των Ρωμαίων και επαινεί τον ευρωπαϊκό πολιτισμό που αποστρέφεται τέτοιες πράξεις: «Δεν έπρεπε να παραξενεύεται ο Φλώρος δι' αυτό· το τρισβάρβαρον αυτό παράδειγμα το έδωκεν εις αυτόν ο τρισβάρβαρος λαός, ή, ναπώ καλύτερα, όχλος, οπού εφεύρηκε και υπόφερεν παρόμοια

80. Την κατάταξη των μονομάχων ως φαυλότερων και από τους δούλους («επειδή αύξαναν τα κακά τους εις διατριβήν άλλων με την θέαν τους (4)», βλ. παραπάνω σ. 146) ο Φιλιππίδης την αποδίδει στα ποταπά ένστικτα των Ρωμαίων: «(4) Αλλά τους ανάγκαζαν εις αυτό το αποτροπαιότατον και θεομίσητον επάγγελμα εις διατριβήν τού ανοσιότατα και απανθρωπότατα διαφθαρμένου δήμου.» (Επιτ. Ρωμ., σ. 204 σημ. 4). Και στην αμέσως επόμενη σημείωση δικαιώνει τον Σπάρτακο και τους λοιπούς «καταθραύσαντες το μονομαχοσχολείον του Λεντούλου (5)», αναφερόμενος στην κακία του ιδιοκτήτη της σχολής: «(5) Ο αποτροπαιότατος και βδελυρότατος ανθρώπων Λέντουλος. Διάβασε τον Κράσσον του Πλουτάρχου, τον Αππιανόν, τον Διόδωρον, και θα δώσεις βέβαια τα δίκαια εις τον Σπάρτακον» (ό.π., σσ. 204-205 σημ. 5). Πάντως οι αρχαίοι αυτοί συγγραφείς δεν δικαιώνουν την παραπομπή του, αφού μόνον ο Πλούταρχος μιλάει για την αναίτια βαναυσότητα του Λέντουλου: Λέντλου τινός Βατιάτου μονομάχους έν Καπήη τρέφοντος, ών οί πολλοί Γαλάται και Θράκες ήσαν, έξ αϊτιών ού πονηρών, άλλ' άδικία τού πριαμένου συνερχθέντες ύπ' ανάγκης επί τώ μονομαχείν, έβουλεύσαντο μέν διακόσιοι φεύγειν ... (Κράσσος 8.2). Ευκαιρίας δοθείσης ας σημειωθεί ότι ο ρόλος των μονομάχων να διασκεδάσουν τους Ρωμαίους (μια παρανόηση του *ludibrio* εκ μέρους του Φιλιππίδη, βλ. παραπάνω σημ. 71) αποκτά ιδιαίτερη έμφαση στη μετάφραση χάρη και στην προσθήκη που επεξηγεί ότι αυτοί οι άνθρωποι γίνονταν θέαμα («εις διατριβήν άλλων με την θέαν τους»· πρβ. «εις διατριβήν» στη σημ. 4), και αυτό ίσως οφείλεται σε ανάμνηση της ρητορικής του Αππιανού, όπου η «θέα» έχει σημαίνοντα ρόλο: τού δ' αυτού χρόνου περι τήν Ιταλίαν μονομάχων έν θεάς έν Καπήη τρεφομένων, Σπάρτακος Θράξ άνήρ, έστρατευμένος ποτέ Ρωμαίους, έν δέ αιχμαλωσίας και πράσεως έν τοίς μονομάχοις ών, έπεισεν αυτών έν εβδομήκοντα άνδρας μάλιστα κινδυνεύσαι περι έλευθερίας μάλλον ή θεάς επιδειξέως και βιασάμενος σνν αύτοίς τούς φυλάσσοντας έξέδραμε (Αππιαν. 1.14.116).

απάνθρωπα θεάματα. Ω, πόσον επαινετέα και θαυμαστέα η Ευρώπη την σήμερον οπού φρίττει ακούοντας παρόμοια» (ό.π., σ. 207 σημ. 7).⁸¹

Ο Φιλιππίδης δεν ενδιαφέρεται τόσο να κατανοήσει τις ποικίλες εκφάνσεις της ρωμαϊκής πραγματικότητας και να τις αποτιμήσει με τα κριτήρια της εποχής εκείνης, όσο να προβεί σε κριτική του παρελθόντος με όρους και αντιλήψεις της σύγχρονης του Ευρώπης. Η θεώρηση πρακτικών και συμπεριφορών, που έχουν διαμορφωθεί σε τελείως διαφορετικές πολιτισμικές συνθήκες, υπό το πρίσμα προσωπικών ενδιαφερόντων και πεποιθήσεων ίσως ξεφεύγει από τα όρια της επιστημονικής δεοντολογίας, αλλά είναι συνηθισμένη αντίδραση κατά τη διαδικασία πρόσληψης. Έτσι, ακόμη και αν κατηγορήσουμε τον Φιλιππίδη ότι παραβιάζει την ιστορική «αντικειμενικότητα», δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε ότι αυτή η ηθικολογικών προκαταλήψεων προσέγγιση του παρελθόντος ανταποκρίνεται τόσο στη διακηρυγμένη άποψή του ότι η λειτουργία της ιστορίας είναι να προσφέρει σε ένα κοινωνικό σύνολο παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή (βλ. παραπάνω σ. 151) όσο και στη δήλωσή του ότι πρόσθεσε σε σημειώσεις τα σχόλιά του «νύττοντας τον αναγνώστην με αυτά εις το να προσέχει εις τον κατά πρώτον λόγον σκοπόν της ιστορίας» (βλ. παραπάνω σ. 139) –έστω και αν ο ίδιος αντιλαμβάνεται με πολύ συζητήσιμο τρόπο τον σκοπό της ιστορίας.⁸² Η πρόκληση στους αναγνώστες

81. Ανάλογο επικριτικό σχόλιο επιφυλάσσει και στην άποψη του Φλώρου για τους δούλους ότι «εκείνοι οπού έπρεπε με φυγαδοθήρας και ερευνάδας να ξεσκαλίζονται (3), έπαιρναν κατόπι ηγεμόνας φυγάδας από την μάχην» (βλ. παραπάνω σ. 136): «(3) Εδώ βέβαια ο Φλώρος οπού συχνά ξεφωνεί το τι εντροπή! έπρεπε να εντραπή με τούτον τον τρόπον, αφ' ου μάλιστα, δικαιοτάτα εκθείασε τόσον τους Νομαντούς.» (Επιτ. Ρωμ., σ. 201 σημ. 3) –η αναφορά στους Νομαντούς παραπέμπει στο 2.18 [= 1.34], όπου ο Φλώρος εκθειάζει τη γενναιότητα και αυτοθυσία του λαού αυτού που προτίμησε τον θάνατο από το να πέσει στα χέρια του Σκιπίωνα (π.χ. «Ω θαυμασμού αξία πόλις! ω ανδρειότατη και, κατ' εμήν κρίσιν, μακαριστέα πόλις!», «Μήτε ένας Νομαντός δεν έμεινε να δείχνει την νίκην του εχθρού με τες αλυσίδες του», Επιτ. Ρωμ., σ. 129 = Φλώρ. 2.18.16-17), και ο Φιλιππίδης σχολιάζει μεταξύ άλλων: «(5) ... Ο Φλώρος, αν και άξιος κατακρίσεως εις άλλα, αξιάγαστος εδώ, λαλεί ως τω όντι φιλόσοφος.» (Επιτ. Ρωμ., σ. 129 σημ. 5).

82. Στην πραγματικότητα ο Φιλιππίδης υποπίπτει στην ίδια τακτική για την οποία ο ίδιος επικρίνει τον Φλώρο, ότι δηλαδή παρεκκλίνει από την ορθή ιστοριογραφική οδό όταν παρουσιάζει ή ερμηνεύει υποκειμενικά τα γεγονότα· αυτή η κοινή μεθοδολογική αντίληψη που όμως υπηρετείται από αντίθετη ιδεολογική αφετηρία, απλώς δείχνει πόσο σχετική ή επικίνδυνη είναι η προσπάθεια κατανόησης της αρχαιότητας μέσα από σύγχρονες προκαταλήψεις. Ένα ακόμη παράδειγμα της φιλιππίδειας εμπάθειας αλλά και ιστοριογραφικής χαλαρότητας προσφέρει η κριτική την οποία ασκεί στην πληροφορία του Φλώρου (3.19.12) ότι ο αρχηγός τον δούλων κατά τη δεύτερη εξέγερσή τους σφαγιάστηκε από τους στρατιώτες του Ακύλλιου («Δεν ημπορέσε μήτε τον αρχηγόν να τον παιδέυσει, αν και έπεσε εις τα χέρια του· επειδή φιλονεικώντας οι περί αυτόν τις να τον πιάσει, καταξεσχίσθηκε το άγρευμα εις τα χέρια τους (8)», *Επιτ. Ρωμ.*, σ. 203), όπου υποσημειώνει το εξής σχόλιο: «Ο Διόδωρος λέγει ότι ήταν ρωμαλεότατος και φονεύθηκε μόνος του, και ο ιστορικός πιθανότερος από τον ρήτορα· ίσως η

αισθημάτων αποστροφής και αγανάκτησης για την καταπάτηση αξιών, όπως ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, έχει για τη στόχευση του Φιλιππίδη μεγαλύτερη αξία από το γεγονός ότι η ερμηνεία του στηρίζεται σε έναν απλοϊκό ετεροχρονισμό και παραβλέπει ότι ο θεσμός της δουλείας ήταν για τους αρχαίους αυτονόητο και αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής τους οργάνωσης και ανάπτυξης.

Από την άλλη πλευρά, παρά την προφανή συμπάθειά του για τον Σπάρτακο, ο Φιλιππίδης με νηφαλιότητα αναγνωρίζει ότι η εξέγερσή του είχε συγκυριακό χαρακτήρα και ότι ο ίδιος δεν επεδίωκε τίποτε άλλο από την προσωπική του ελευθερία μέσω της φυγής στη Θράκη, όπου πιθανότατα θα μπορούσε να βρει καταφύγιο, όπως μαρτυρεί το τελευταίο σχόλιό του στο σχετικό κεφάλαιο του Φλώρου: «Τον Σπάρτακον τον επαινεί ο Πλούταρχος· ήταν άνθρωπος όχι μοχθηρός, ανδρείος, μεγαλόφρων, αγχίνους· αι περιστασες τον έκαμαν να περάσει χωρίς λόγον ως μοχθηρόν υποκείμενον· οι άνθρωποι προπετείς και υπερδαφιλείς εις τα μοχθηρά επίθετα. Είχε σκοπόν να γυρίσει εις την πατρίδα του· όθεν και τράπηκε εις το βόρειον της Ιταλίας· η ευτυχία του όμως αυθαδίασε το στράτευμά του, και αναγκάσθηκε να καταφύγει εις την Καλαβρίαν.» (Επιτ. Ρωμ., σ. 208 σημ. 8).⁸³ Ο Φιλιππίδης

ρητορική του δεν τον συγχωρούσε να ειπή αλλοιώς.» (Επιτ. Ρωμ., σ. 203 σημ. 8). Ο Διόδωρος, ωστόσο, πουθενά δεν αναφέρει κάτι τέτοιο, και αντίθετα λέει ότι ο Αθηνίων σκοτώθηκε στη μάχη από τον ίδιο τον Ακύλλιο, τον Ρωμαίο στρατηγό: *ὦν ὁ Ἀκύλλιος στρατηγὸς κατὰ τῶν ἀποστατῶν σταλείς διὰ τῆς ἰδίας ἀνδρείας ἐπιφανεί μάχη τοῖς ἀποστάτας ἐνίκησε. καὶ πρὸς αὐτὸν δὲ τὸν βασιλέα τῶν ἀποστατῶν Ἀθηνίωνα συμβαλὼν ἥρωικὸν ἀγῶνα συνεστῆσατο, καὶ τοῦτον μὲν ἀνείλεν, αὐτὸς δ' εἰς τὴν κεφαλὴν τρωθεὶς ἐθεραπεύθη* (Διόδ. Σικ. 36.10.1). Βέβαια ο Φλώρος παρουσιάζει μια πολύ απλουστευμένη εικόνα των συγκρούσεων σε σχέση με την πολύπλοκη διαδοχή γεγονότων του Σικελιώτη και δεν λαμβάνει υπόψη τις εναλλαγές αρχηγών των εξεγερμένων (βλ. παραπάνω σ. 136), ώστε από τη δική του εξιστόρηση να μένει η εντύπωση ότι ο μόνος επικεφαλής από αρχής μέχρι τέλους ήταν ο Αθηνίων. Αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί ελαφρυντικό για τον Φιλιππίδη, ο οποίος προφανώς δεν ανέτρεξε στο κείμενο του Σικελιώτη, αλλά ούτε πρόσεξε το σχόλιο του Duker ad loc., «Diodor. Sic. scribit Athenionem in praelio ab Aquillio interfectum esse» (έκδ. 1722, σ. 659 = 1744, σ. 598) ή εκείνο του Freinsheim πιο πριν, στο 3.19.11, ότι ο Διόδωρος επαινεί τη γενναιότητα του Ακύλλιου (*Aquilius*) *Quem ab egregia fortitudine [sic] laudat Diodorus fine narrationis hujus; & Athenionem sua manu confecisse scribit*», στον Duker έκδ. 1722, σ. 657 = 1744, σ. 596)· έτσι, υποπίπτοντας σε έναν *lapsus memoriae*, ίσως και συγχέοντας τις διαφορετικές εκδοχές του Διόδωρου, μέμφεται τον Φλώρο για παραποίηση των γεγονότων, τη στιγμή που και ο ίδιος μεταφέρει εσφαλμένες πληροφορίες.

83. Η σημείωση γίνεται ακριβώς στο τέλος του κεφαλαίου, όταν ο Φλώρος, χωρίς καμία μοχθηρία, όπως ίσως υπονοεί το σχόλιο του Φιλιππίδη, αναγνωρίζει τη γενναιότητα του Σπάρτακου και μιλά εγκωμιαστικά για τον θάνατό του: *Spartacus ipse in primo agmine fortissime dimicans quasi imperator occisus est* (Φλώρ. 3.20.14) ~ «Ο Σπάρτακος φονεύεται και αυτός, μαχόμενος ανδρείοτατα, πρώτος εις την παράταξιν, ως αυτοκράτορας (8)» (Επιτ. Ρωμ., σ. 208). Η εμπιστοσύνη του Φιλιππίδη στον Πλούταρχο είναι χαρακτηριστική της ιστοριογραφικής του αντίληψης και δεν μπορεί να αποτιμηθεί αρνητικά (ειδικά για τα δεδομένα της εποχής του), έστω και αν συνταχθεί κανείς με τον Herman T. Wallinga, «Bellum Spartacium: Florus' Text and Spartacus' Objective», *Athenaeum* 80 (1992) 25-43, που αμφισβήτησε έντονα ότι ο στρατός των

δεν παρασύρεται σε εύκολη ηρωοποίηση του Σπάρτακου ούτε τον ανάγει σε διαχρονικό σύμβολο επαναστατημένων υπόδουλων, όπως συνέβη σε νεότερες εποχές και σε άλλα ιδεολογικά συμφραζόμενα, παρά το ότι και τα ιδεώδη του Διαφωτισμού που ασπαζόταν και η κατάσταση του ελληνικού γένους θα ευνοούσαν μια τέτοια οπτική.⁸⁴

Εν κατακλείδι, όσο τουλάχιστον φαίνεται από τα χωρία που μας απασχόλησαν, η Ιστορία για τον Φιλιππίδη εννοείται ως μάθηση που αποκτά νόημα όταν ο μελετητής αναδεικνύει την παραδειγματική λειτουργία της, αναπτύσσει τον προσωπικό του στοχασμό για τα γεγονότα και κεντρίζει τους αναγνώστες του προς αντίστοιχο προβληματισμό με τα σχόλια και την κριτική του. Από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει ο ίδιος το έργο του Φλώρου στις υποσημειώσεις του δείχνει έμπρακτα πώς εννοεί το καθήκον του: δίνει πληροφορίες για όσα στοιχεία του ρωμαϊκού κόσμου θεωρεί ότι είναι άγνωστα στο κοινό του· λαμβάνει υπόψη και άλλες πηγές και κοινοποιεί τις διαφορετικές εκδοχές των γεγονότων, ιδίως τις ελληνικές προς τις οποίες δείχνει εμπιστοσύνη· προβαίνει σε ορθές κρίσεις αλλά και σε σχόλια, που δεν είναι πάντοτε απαλλαγμένα από προκατάληψη και εμπάθεια· ενδιαφέρεται για τη σύνδεση του ρωμαϊκού κόσμου με τον σύγχρονο ιδίως σε επίπεδο ιδεών. Παράλληλα, πάντως, εμφανίζεται αρκετά χαλαρός ως προς την ιστορική ακρίβεια, αφού καταγράφει ακόμη και εσφαλμένα στοιχεία που ουσιαστικά αλλοιώνουν την πραγματικότητα, ή εξυπηρετούν τη δική του εντύπωση για τα πράγματα.⁸⁵

μονομάχων κινήθηκε προς Βορρά με απώτερο προορισμό τη Θράκη και υποστήριξε ότι ο Σπάρτακος είχε ως μόνο αντικειμενικό στόχο να κερδίσει μέσω τακτικών κινήσεων όσο περισσότερο χρόνο μπορούσε για τον στρατό του· ο ίδιος άλλωστε αναγνωρίζει (σ. 36 σημ. 30) ότι πλήθος σημαντικών σύγχρονων ιστορικών αποδείχτηκαν εύπιστοι στην πλουτάρχεια ερμηνεία.

84. «Ήδη στις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης ήταν ο ήρωας πολυπαιγμένων τραγωδιών» αναφέρει ο Christ, σ. 248, στο πλαίσιο μιας επιγραμματικής επισκόπησης της τύχης που είχε η μορφή του Σπάρτακου ως επαναστατικού συμβόλου στην πνευματική ιστορία της νεότερης Ευρώπης (Karl Christ, *Krise und Untergang der römischen Republik*, Darmstadt³ 1993). Ιδιαίτερη ώθηση στη δημοφιλία του αρχαίου μονομάχου στη σύγχρονη εποχή έδωσε η ομώνυμη ταινία του Στάνλεϊ Κιούμπρικ (1960), η οποία αποτελεί διδακτικό παράδειγμα πρόσληψης της αρχαιότητας, καθώς αφενός συνιστά αφ' εαυτής μια αναγνωστική πρόταση για τα ιστορικά γεγονότα, καθοριζόμενη τόσο από τις αρχαίες πηγές όσο και από την οπτική σύγχρονων παραγόντων, και αφετέρου δίνει ερεθίσματα προβληματισμού για τον σύγχρονο κόσμο (βλ. π.χ. τη συλλογή άρθρων στον τόμο που επιμελήθηκε ο Martin M. Winkler, *Spartacus: film and history*, Blackwell 2007, ιδιαίτερα τη συμβολή του Allen Ward, «History and Histrionics», σσ. 87-111, ο οποίος εστιάζει στο πόσο πιστή μένει η ταινία στα ιστορικά γεγονότα και επισημαίνει ποιες ελευθερίες παίρνει αλλά και σε ποιες ιστορικές ανακρίβειες υποπίπτει). Στο επιστημονικό επίπεδο της Ιστορίας η εξέγερση του Σπάρτακου υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλής στη σχολή του «ιστορικού υλισμού» της οποίας οι εκπρόσωποι την ερμήνευσαν ως ιδεολογικό κίνημα με συντεταγμένους στόχους, θεωρία που σήμερα έχει εγκαταλειφθεί (βλ. π.χ. Christ, σσ. 247-248).

85. Στις χαρακτηριστικές και επανερχόμενες εμμονές του Φιλιππίδη ανήκουν π.χ. ο

Τελικά η φιλιππίδεια μετάφραση του Φλώρου, όσο μπορεί να εκτιμηθεί από το μικρό δείγμα που σχολιάστηκε εδώ, είναι ένα εγχείρημα έντονα φορτισμένο από την προσωπικότητα του μεταφραστή, τις πεποιθήσεις, τις επιδιώξεις αλλά και τα πάθη του, και ταυτόχρονα σαφώς επηρεασμένο από τις συνθήκες και τους προβληματισμούς της εποχής, ώστε να συνιστά αντιπροσωπευτικό δείγμα του νεοελληνικού διαφωτισμού. Από τεχνικής απόψεως η μετάφραση (παρά τις κατά τόπους αδυναμίες της) συνιστά μια αναμφισβήτητη έντιμη προσπάθεια, που γενικά παρακολουθεί από κοντά το κείμενο του Φλώρου, στηριζόμενη σε επαρκή γνώση της λατινικής γλώσσας και του ρωμαϊκού κόσμου, και σε αυτό διαφέρει από τη γενικότερη τάση της εποχής, αφού τόσο η μεταφραστική θεωρία όσο και η μεταφραστική πράξη ευνοούσαν τη διασκευή, τη δημιουργική ανάπλαση των πρωτοτύπων, ειδικά στις περιπτώσεις κειμένων της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, όπου οι μεταφραστές καλούνται να πάρουν όσες ελευθερίες θέλουν.⁸⁶ Ωστόσο, η φιλιππίδεια μετάφραση του Φλώρου, ίσως και γιατί αυτή ήταν ευρύτερα η μεταφραστική πρακτική με τα κείμενα της αρχαιότητας που βαρύνονταν και από τη φιλολογική παράδοση, εμφανώς συντάσσεται με διάθεση να μείνει κοντά στο λατινικό κείμενο και, συνυπολογιζόμενου του (εκ)παιδευτικού της χαρακτήρα και της καλλιέργειας της απλής γλώσσας, προσεγγίζει μάλλον την ερμηνευτική πρόταση του Κεχαγιόγλου (ό.π. (σημ. 43), σ. 31) σχετικά με τις νέες μεταφραστικές πρακτικές που εισάγονται από τον 18ο αι. για τα ευρωπαϊκά έργα. Η εντύπωση που αποκομίζει ο αναγνώστης είναι ότι η μετάφραση έγινε σχεδόν με τον αυτοματισμό της άμεσης ανταπόκρισης προς το μεταφραζόμενο κείμενο, χωρίς βαθιά φιλολογική επιμέλεια και διερεύνηση, αφού ο Φιλιππίδης φαίνεται να στηρίχτηκε κυρίως στις εκ περιουσίας γνώσεις του και στο υλικό που του προσέφερε η σχολιασμένη έκδοση του λατινικού κειμένου. Αυτό συνάδει με τη δήλωσή του για τον επείγοντα χαρακτήρα του εγχειρηματός του (βλ. παραπάνω σ. 125), ειδικά αν η μικρή χρονική απόσταση από την έκδοση της μετάφρασης των Φιλιππικών

θαυμασμός για τον Πομπήιο και τον Ιούλιο Καίσαρα και η απέχθεια για τον Αύγουστο (π.χ. *Επιτ. Ρωμ.*, Προλ., σσ. 31-2· *Επιτ. Ρωμ.*, σσ. 165-166 σημ. 3· σ. 253 σημ. 1· σ. 257 σημ. 1-2· σ. 270 σημ. 1· επίσης σ. 202 σημ. 5 στο κεφάλαιο του «δουλικού πολέμου», όπου όμως το εγκώμιο για τον Πομπήιο ηχεί παράταιρο για τα συμφραζόμενα και δεν είναι σαφές πού ακριβώς αναφέρεται)· αρνητικά σχόλια για τον Αύγουστο, που ίσως οφείλονται στις δημοκρατικές πεποιθήσεις του Φιλιππίδη, εντοπίζονται ήδη στη *Γεωγραφία Νεωτερική* (Κουμαριανού *Γεωγρ. Νεωτ.* σ. 101), στην προαναφερθείσα «Επιτομή χρονολογική ...», χωρίς αυτά να προέρχονται από το γαλλικό πρότυπο του κειμένου, βλ. παραπάνω σημ. 55. Επίσης περιεργή εμμονή του είναι η ανιστόρητη πεποίθηση ότι «οι Σλάβοι είναι το παλαιότερον έθνος της Ευρώπης, το οποίον είναι και τώρα ακόμα το πλέον εξαπλωμένον, και το πολύ πολυανθρωπότερον από κάθε άλλο» (*Επιτ. Ρωμ.*, Προλ., σ. 16 σημ. 3· πρβ. *Επιτ. Φιλ.*, σ. 28 σημ. 1-2· *Επιτ. Φιλ.*, *Επιλ.*, σ. 11).

86. Βλ. Ταμπάκη, ό.π. (σημ. 43), σσ. 113-123· Αθήνη, ό.π. (σημ. 43), σσ. 403-440.

(βλ. παραπάνω σημ. 47) αντανακλά το χρονικό διάστημα εργασίας του μεταφραστή με την *Επιτομή των Ρωμαϊκών*.

Η προηγούμενη διαπίστωση δεν σημαίνει, βέβαια, ότι η μετάφραση του Φλώρου μένει στατικά προσκολλημένη στο γράμμα του πρωτοτύπου ή ότι το μεταφέρει με τρόπο παθητικό, χωρίς να παίρνει ελευθερίες και να αποτολμά παρεμβάσεις. Άλλωστε η επιλογή της ομιλούμενης ελληνικής μαρτυρεί από μόνη της τη νεότερη πρόθεση του Φιλιππίδη, και ο απολύτως δημιουργικός τρόπος με τον οποίο αξιοποιεί τη μεταφραστική γλώσσα και επιτυγχάνει να δώσει ένα εύληπτο και ζωντανό κείμενο για το ευρύ κοινό, δείχνει τη σχεδόν μαχητική του διάθεση.⁸⁷ Και αυτή πιστοποιείται τελικά από τα συνοδευτικά σχόλια, όπου αποκαλύπτεται το πάθος του μεταφραστή/στοχαστή, όχι απλώς για τη γνώση της ρωμαϊκής ιστορίας καθεαυτήν αλλά και για τα ερεθίσματα που προσφέρει στον σύγχρονο αναγνώστη, ώστε να αναπτύξει την ιστορική του κρίση και να καταστήσει αυτή τη γνώση επίκαιρη, προβληματιζόμενος πάνω στις ανθρώπινες συμπεριφορές και στην πορεία που ακολούθησε η ευρωπαϊκή ιστορία. Σε αυτό το πλαίσιο οι συνεχείς αναφορές στις ελληνικές πηγές δεν συνιστούν απλώς τη διαφορετική (πιο πειστική και έγκυρη κατά τον μεταφραστή) θεώρηση των γεγονότων, αλλά υπενθυμίζουν σταθερά τη σπουδαιότητα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, σε μια στιγμή που το ελληνικό γένος παλεύει για την αναγέννησή του.

Δεν γνωρίζουμε την αναγνωστική τύχη αυτής της εργασίας, αλλά, με δεδομένη τη μετεπαναστατική πρόκριση συντηρητικών λύσεων στη γλώσσα και στις φιλολογικές και ιστορικές επιστήμες, όπου η αρχαιογνωσία έμεινε προσκολλημένη σε παραδοσιακές ή και στείρες προσεγγίσεις, αντί να αποτελέσει μοχλό ώθησης και δημιουργίας, η μετάφραση της *Επιτομής* του Φλώρου από τον Φιλιππίδη, που προάγει την απλή ομιλούμενη γλώσσα, ώστε θα μπορούσε να διαβάζεται άνετα ακόμη και σήμερα, και που αντικρίζει το αρχαίο κείμενο με κριτική ματιά και με την αγωνία να το επικαιροποιήσει προς χάρη του σύγχρονου αναγνώστη, μάλλον δεν διέθετε τα απαραίτητα διαπιστευτήρια για να συμπεριληφθεί μεταξύ των

87. Τη «μαχητικότητα» της φιλιππίδειας μετάφρασης καταδεικνύει ακόμη και μια πρόχειρη σύγκριση με τις μεταφράσεις του Νέπωτα από τον Βλαντή και του Ευτρόπιου από τον Δούκα. Η «νυν συνήθως ομιλούμενη» γλώσσα, στην οποία ο Δούκας μεταφέρει την αρχαϊζουσα μετάφραση του Ευτρόπιου (βλ. παραπάνω σημ. 25) είναι ένα μείγμα απλής και λόγιας γλώσσας, ενώ και μεταφραστικά ενδιαφέρεται για την ακριβή απόδοση του πρωτοτύπου· ακόμη και τα σαφώς απλούστερα ελληνικά και οι μεταφραστικές ελευθερίες του Βλαντή δεν φτάνουν την τόλμη που επιδεικνύει ο Φιλιππίδης ούτε ως προς το γλωσσικό του όργανο ούτε ως προς τη μεταφραστική πρακτική του. Αντίστοιχα στα σχόλιά τους παραμένουν και οι δύο σε συμβατικό αρχαιογνωστικό επίπεδο παραθέτοντας πληροφορίες, χωρίς την κριτική διάθεση του Φιλιππίδη.

συμβατικών «εγκεκριμένων» βιβλίων. Αυτό άλλωστε είναι κάτι που δεν θα εξέπλησσε ούτε τον ίδιο τον Φιλιππίδη, που με τον δικό του δηκτικό τρόπο περιέγραφε την κατάσταση της ελληνικής παιδείας της εποχής του στον Barbié du Bocage, *Επιστ.* 101, σ. 182 Κουμαριανού ό.π. (σημ. 7): «L'état littéraire de la Grèce est presque le pédantisme, voilà ce qui me déplait beaucoup. ... On va de l'inconnu au connu, cest-à-dire on est tout-à-fait paralytique, on ne fait pas un pas. On a beau à crier contre la mauvaise méthode; les fanatiques et le fantasques et les hypocrites prevaient. Les bons esprits ne manquent pas, mais netant pas écoutés, ils tombent dans la froideur et l'indéférence et ne cherchent que leur repos.»

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΦΥΝΤΙΚΟΓΛΟΥ